

1. Ady csak alkalmilag fordított egy-két francia verset; mindazt, amit Verlaineből és különösen Baudelaireből magába szívott s művészi énje legmélyéig áthasonított, közvetlenül életművéből kell kihámozni, műfordítások »jelzőfénye« nélkül. Kortársai, Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád, majd Illyés Gyula és Szabó Lőrinc köré viszont — éppen műfordításaik sokasága miatt — önkéntelenül odaképzelnünk olyan világp panorámát, amely nemcsak horizontálisan, de vertikálisan is mélyen tagolt: nemcsak szerteágazik szinte valamennyi földrész felé, hanem egyszerre évezredekkel ölel át: Sophokles és Sappho, Dante és Shakespeare, Victor Hugo és Carducci jórészt e két nagy költőnemzedék munkája révén zengtek fel magyarul, sokszor az eredetihez foghatóan végleges formában. Legnagyobb klasszikusaink, Vörösmarty, Petőfi, Arany fordítói művészetének hagyománya lobbant új lángra a XX. században, s mégis, ha a műfordító József Attilát kora más fordítóhoz hasonlítjuk, azt kell mondanunk, hogy az ő működése ezen a téren is új csapást jelentett, új utat mutatott: bármerre nyúlt, a líra olyan mezőre hívta fel a figyelmet, amelyekkel addig nálunk alig törődtek. Kétségtelen, hogy József Attila a magyar műfordítás nagy hagyományaiból indult ki, amikor ezernyi megpróbáltatás közt lankadatlan hévvel és a nagy rokonlelkek iránti mélységes vonzalommal hajolt francia, orosz, cseh és román versek fölé, de egyszerre az is bizonyos, hogy az európai líra minden területén csillogóan őszönnel tájékozódott. Tudta, mivel tartozik magának és nemzetének: nem a legismertebb és legdivatosabb idegen költők felé fordult, hanem azok felé, akiket az előtte járók — nem utolsó sorban osztályhelyzetük következtében — nem méltattak figyelemre, sőt egyszerűen nem is ismertek. Ezek az elfeledett, Magyarországon szinte még ismeretlen költők lettek József Attila barátai és harcostársai, s ő, aki soha egyetlen verset sem fordított pusztán »stílusgyakorlatképpen«, megfogta kezüket bátran, keményen, és csakis olyan költeményeket ültetett át magyarra, amelyeket ugyanezzel a harcossal mondanivalóval, az ihletnek ugyanezen magas hőfokán, maga is megírhatott volna. Minden látszólagos változatosság ellenére ez a költői magatartás alakította egységgé József Attilának — nagy megszakításokkal — másfél évtizedre terjedő műfordítói munkásságát. Fordításaira is áll az, amit a művészetről 1923-ban maga mondott: »A művészet nem egyéb, mint önmagunk keresése, amit megfelelőbben úgy is lehet mondani, hogy: Ember keresése az Emberben.«¹

2. Aki ismeri a Szépség koldusa kötetnek tompán dobogó choriambusait (Várakozás), a Juhász Gyulához intézett alkaioi soroknak Berzsenyre emlékeztető pátoszatát s a »kelő naphoz« írt »Rövid óda« sapphoi strófáit, az nem lepődik meg, ha mindenekelőtt az antik disztichont fordító tizenhatéves makói diákot mutatjuk be. Erről a József Attiláról kevés szó esett, pedig a helyes kiindulási pontot Galamb Ödön már 1941-ben kezünkbe adta. József Attila ötödikes korában kezdett latinul tanulni, s »kiváló tanulóknak bizonyult: a szöveg feldolgozásában szépen haladt, a nyelvtan szabályait könnyen megjegyezte.«² A hatodik osztály kezdetén Galamb Ödön rövid ideig ún. »görög-pótló irodalomra« tanította: e tantárgy anyaga görög lírai szemelvények olvasása volt, természetesen magyar nyelven. Ekkor ismerkedhetett meg József Attila azzal a híres disztichonnal, amelyet Hérodotosz őrzött meg,

* Tanulmányom megírásához értékes segítséget nyújtott Szántó Judit, valamint Szabolcsi Miklós, aki számos kiadatlan kézirat másolatát és a cseh versek eredetijét (Szalattnai Rezső gyűjtését) tette számomra hozzáférhetővé. Mindketten fogadják hálás köszönetem.

¹ Galamb Ödön: József Attila nyomában, I. Makói évek. Cserépfalvi, 1941. 34–35. l.

² Galamb Ödön: i. m. 11. l.

s amelyet rendszerint Szimonidésznek tulajdonítanak. Magyarul e vers Ponori Thewrewk Emil fordításában vált közismertté:

*Itt feksznék, Vándor, vidd hírül a spártaiaknak:
Megselekedtük, amit megkövetelt a haza.³*

Kevésbé valószínű, hogy József Attila ismerte Radó Antalnak vagy más műfordítónak korábbi próbálkozását,⁴ amikor bátor és hibátlan hangon megzendítette a magáét:

300 spártai sírverse

*Arramenő mondd meg Spártának, hogy pihenünk bár,
Ős hagyományaiért hullt el a hősi sereg.⁵*

Szinte valamennyi korábbi magyar fordítás közös hibája bizonyos töredezettség volt: az hiányzott belőlük, amit József Attila minden vers legfőbb értékének tartott: az ihlet.⁶ A görög eredeti hosszú szavainak méltóságteljes és egyben gördülékeny lejtését⁷ legjobban ez a 16 éves ifjú közelítette meg; lehet, hogy ismerte és — talán Galamb Ödön segítségével — fel is használta Cicero szép latin fordítását.⁸ Különösen a magyar diszichon második sora mondható sikerültnek: alliterációja hű a göröghöz (*κειμεθα... κεινον*), s a két össze-
csengő szónak (*ős — hős*, illetve *hősi*) egyazon sorban való elhelyezése a versnek új szépséget kölcsönöz. Persze mindeme leleményekből azért kerekedett kitűnő fordítás, mert ez a serdülő ifjú, akit makói tanárai a hivatalos iskolai minősítésben »bátor fellépésűnek, kötelességtudónak« neveznek, nem filológusként fordult Szimonidész és Thermopilé felé, hanem valósággal odaképzelte magát Leonidász maroknyi seregébe. József Attila már ekkor készült »tisztá szívvel« és áhitattal arra a pályára, amelynek vége felé még egyszer fog találkozni Leonidász-szal: akkor, amikor egy cseh költőnek, Bezručnak róla írt versét fogja átültetni (l. 13.).

3. A fordítói véna ezen első, váratlan fellobbanása után, évekre búvópatakká válik: sajátos módon az a József Attila, aki viharossá lett egyéni és egyetemi életéből előbb Bécsbe, majd Párizsba szakad, sokáig nem anyanyelvén kóstolgatja idegen versek ízeit, hanem éppen ellenkezőleg, megpróbálja ihletét az anyanyelv adta lehetőségeken túla terjeszteni, s németül, franciául versel. »Das Glas schimmert im gras...« kezdetű német költeményének tudtommal nincs is magyar megfelelője, viszont 1927-ben, Párizsban írt Chant de prolétaire című versének átdolgozott s népiesebbé, bensőségesebbé tett magyar fordítása lett végül a *Dúdoló*. E vers francia eredetije⁹ arra mutat, hogy József Attila Párizsban találkozott a francia »chanson«-nal, mégpedig annak jellegzetesen montmartre-i változatával, amelyben annyiszor van valami haláltáncszerű. József Attila versében is a proletárok keserű sorsának felidézését a harmadik sor szuggesztív refrénje, a gyászdobok pergésére emlékeztető »parapamm paramm papamm« teszi sajátosan párizsivá:

*Sur les eaux fraîches et immenses
les continents nagent en silence
parapamm paramm papamm
les continents nagent en silence*

³ Vö. Herodotos történelmi könyvel. Ford. Geréb József. III. Budapest, 1893, 88. l.

⁴ Radó Antal fordítása:

*Vidd e hírt, vándor, ha elérsz a spártaiakhoz:
Törvényét követők s most ime itt pihenünk,
(Görög költők. Budapest, 1886, 289. l.)*

Csengery János szerint (A görög líra gyöngyei. Szeged, 1933, 90. l.) Kazinczy óta a versnek kb. húsz fordítása ismeretes magyar nyelven. L. legújabbban Trencsényi-Waldapfel Imre műfordításai közt: Görög versek. Budapest, é. n. 125. l. A kérdés történetéről Moravcsik Gyula akadémikus tájékoztatt; szívességéért fogadja köszönetemet.

⁵ A M. N. Múzeum kéziratárának fényképmásolata nyomán (az összes facsimilék eredetije a József Attila-Múzeumban van). A lapra, melyen e két sor fennmaradt, József Attila még négy versét másolta (Keresek valakit, Tengerhez, Sóhaj, Végtelen óh...) s az egész gyűjteményt »Lucienek« (József Jolánának) küldte, hogy bírálatot kérjen.

⁶ »A költészet... se nem intuíció, se nem spekuláció, — a művészet egy harmadik szellemiség, mondjunk egy nevet: ihlet.« A Toll. 1929. aug. 18. 24. l. L. még azt a nyilatkozatot, amelyet Németh A. idézett Csillag 1948. ápr., 31. l.

⁷ *ἡ ὤρεϊν ἀγγελλοῦ Λακεδαιμόνιος ὅτι τῆδε
κειμεθα τοῖς κεινον ἡμῖσι πειθόμενοι.*

⁸ Dic hospes Spartae nos te hic vidisse iacentes.

Ut sanctis patriae legibus obsequimur.

József Attila fordításában főleg az *ős hagyományok* kifejezés emlékeztet Ciceronak »sanctis patriae legibus« fordulatára. A Cicero-fordításra Hartai Sándor, az Akadémiai Nagyszótár munkatársa figyelmeztetett.

⁹ Szántó Judit szíves szóbeli közlése szerint is a francia szöveg készült előbb és csak ennek nyomán a magyar.

A magyar fordítás először szinte »szürrealista« volt :

*A világrészek csöndesen
úsznak a hűvös vizeken¹⁰*

— — —

Magyar refrén, magyar dobpergés még nincs... és nem is lesz; csak a magyar cím (Dúdoló) sejtet majd valamit e hangfestő törekvésekből. Amikor a Dúdoló végleges szövege kialakul, a tompa dübörgést idéző, lefordíthatatlan szavakat hetyke, legényes kiáltás váltja fel: »sejhaj...«, s ezzel egyszerre visszajutunk a 20-as évek végének fojtott levegőjű, ellenforradalmi Magyarországra; a szürrealista világtávlát bánatos, őszir magyar tájjá szűkül, melyből meghökkenően s talán fenyegetően tör fel a visszatérő betyáros hang :

*A rétek, utak csöndesen
úsznak a hűvös vizeken
sejhaj
úsznak a hűvös vizeken — —*

Hogy az átalakításba külső tényezők is belejátszottak, azt a vers utolsó szakasza mutatja legjobban. József Attila Párizsban már az Humanité szerkesztőségébe volt bejáratos, elméletileg is megismerkedett a marxizmussal, s megérezte azt az országhatárokon átható erőt, amelyet éppen akkor, a diktatúra felé süllyedő Európában a Párt jelentett számára. Ezért válik versének francia változatában az utolsó szak gyszindulóból harci indulóvá :

*il n'a de deuil il tue il vainc
dont seul le Parti prend soin.
parapamm paramm papamm
dont seul le Parti prend soin.*

Magyarul először ezt írja :

*Minden halál és semmi gyász
akire csak a Párt vigyáz*

— — —

Később viszont a kommunistákra leselkedő halálnak s a hősi önfeláldozás motívumának — ismét Leonidász! — valamivel burkoltabb kifejezését választja :

*Senkije sincs, nem éri gyász,
akire csak egy párt vigyáz
sejhaj
akire csak egy párt vigyáz¹¹ — —*

József Attila műfordítói oeuvre-jébe a Dúdoló is beletartozik : ez mutatja legjobban, hogyan válik egy francia chanson-forma az elnyomott magyar proletárok harci dalává.

¹⁰ Galamb Ö. : i. m. 83. l.

¹¹ Ha egyszer lesz alapos tanulmány József Attila verseinek változatairól s a költő formáló művészetéről, számos példából fogjuk látni, hogy az eredeti fogalmazványt az akkori politikai viszonyok hatására tompítani kényszerült. Az Ars poetica utolsóelőtti szakasza a Széchényi-könyvtári kéziratok tanúsága szerint (vö. Csillag 1954. febr., 265. l.) többszörös átalakuláson ment át :

*S ha táborokba gyűlt bitangok
verse < im > m hiveit üldözik,
< van anyaföld is, ahol >
< velük szemben >
föliundulnak testvéri tankok
< erősítik föl > rimeit !...
megoltalmazni*

A végleges szöveg — különösen pedig annak 2. sora — lényegesen homályosabb :

*S hol táborokba gyűlt bitangok
verseim rendjét üldözik,
föliundulnak testvéri tankok
szertedübürgni rimeit.*

4. Párizsban József Attila szinte francia költővé lett: az *Esprit Nouveau*, a Clarté és a *Figaro* egyre-másra fogadták el verseit. Ámde a költő, akinek történeti érzékét Dézsi Lajos a szegedi egyetemen már I. éves korában — a Pannoniai énekről tartott szemináriumi előadásával kapcsolatban — melegen értékelte, a korabeli francia líra s a muzsikás-dalos montmartre-i »boite«-ok mögé is történeti háttérrel képzel. Ekkor esik meg vele, hogy egyetemi tanulmányainak folytatása végett soha le nem teendő alapvizsgájára tévedésből nem a XVII. és XVIII. század francia irodalomtörténetét tanulja meg valamelyik »Histoire«-ból (valószínűleg Doumic-ból vagy Desgranges-ból), hanem a középkort »és pedig —től a XVI. sz. végéig;«¹² tanulmányai során nyilván rátalált Villonra, a XV. század legnagyobb költőjére. Izgathatta és vonzhatta őt az a környezet, amelyet Villon minden sora idéz, személyes párisi benyomásai révén is: ne feledjük, hogy a rue de la Huchette, ahol ekkortájt lakott, a Place Saint Michelről a Saint Séverin-nyegyedbe, az egész Quartier Latin legközépkoriasabb zugába vezet; ennek keleti végén, a Szajnához közel, van a Caveau des Oubliettes Rouges, ahol a magyar ösztöndíjasok még a 30-as években is többé-kevésbé hiteles régi francia népdalokat szoktak hallgatni. József Attilának csak be kellett néznie valamelyik sarki bistro-ba a rue de la Huchette-re merőleges rue de la Harpe táján, s máris saját szemével láthatta Villon hőseit meg hősnőt, még a grosse Margot-t is... Hogy ez a »tájélmény« milyen szuggesztív hatású lehetett számára, azt csak az vonhatja kétségbe, aki sohasem látta este a világváros rőt fényeit ezeken a keskeny, sokemeletes, operadiszlethez hasonlóan előredűlő ócska falakon.¹³ Ámde költőnk — Horger anatómája ellenére — mégis vérbeli filológus maradt: szinte egyszerre tanul franciául és — ófranciául, s 1927 áprilisában már nem is Villon verseiről, hanem Villon n y e l v é r ő l ír rajongó sorokat »Lucienek«. Ebből a levélből azt is látjuk, hogy József Attila tulajdonképpen Villonon át jutott el a francia néphez: Villon »hihetetlenül köznapi primitív stílusa«^{13a} ezentúl stilisztikai iránytű lesz József Attila számára, aki később a román Ciocăltău egyik versével is igazolni akarja a maga realista »ars poeticáját« (l. 16.). S az sem véletlen, hogy József Attila éppen azt a strófát idézi, amely szerint Villon, »akinek soha nem volt egyetlen barázdája sem, mindenét odaadja másoknak...« Ebbe a Villonba a párizsi nyomorban vergődő, de soha meg nem tántorodó költő szükségyszerűen saját gazdag s minden áldozatra kész lelkét sugározta. Az élet tisztaszívű kitagadottjai egymásra találtak.

5. Szántó Judit szerint József Attila Párizsból »Villon verseinek hangjával érkezik Pestre«.¹⁴ De vajon mit tudott Villonról az a Pest, amelybe a költő földobott kő módjára most már végleg visszahullt? Aligha tévedünk, ha azt mondjuk: nagyon keveset. A »Villon-divat« éveit még messze vannak: Villon nagyságának egyetlen régi akadémikus értékelője Haraszi Gyula, s 1925-ben Benedek Marcell is magyar irodalmi hasonlatokkal él, hogy a »nálunk alapjában véve még ismeretlen költő«¹⁵ a magyar közönséghez közelebb vigye: »Képzelnék Balassa Bálint nagyúri erőszakoskodásai helyébe züllött csavargócsinyeket és képzelnék ehhez ugyanazt a vallásos érzést, hitet, megbánást, amelyet Balassa Istenes énekeiből ismerünk: akkor körülbelül helyes fogalmat alkotunk Villonról.«¹⁶

Közelebb jut Villon megítélésében az igazsághoz egy kisebb író, Tonelli Sándor, akinek Emberi miniatűrök című kötetét (1925) talán József Attila is forgatta. Szerinte Villonban a költő örök vonásai rajzolódnak elének. Nem az a fontos, a hanyatló középkorba vagy a haj-

¹² Galamb Ö.: i. m. 79. l.

¹³ A rue de la Huchette környékéről l. Németh Andor: József Attila. Bp. é. n. (1944) 88–90. A »Párizsi anzix« ezt a tájélményt nem tükrözi eléggé, bár kétségtelen, hogy több motívuma szintén a »Quartier«-hoz tapad.

^{13a} 1927. április 5-én kelt levelét József Jolán idézi (József Attila élete. Cserépfalvi, 1940, 282. l.) »Nem akarsz francia könyveket? Egyelőre, ha más nem érdekel, elküldhetem a következőt: "Le jargon de François Villon [valószínűleg Auguste Vitu: Le jargon du XV siècle, étude philologique. Onze ballades en jargon, attribuées à François Villon. Paris, 1884]. Igen kedves és szórakoztató olvasmány. Például megtudhatod belőle, hogy az V. balladában az »embureux« szó roupieux, carieux, marieux s a VII-ben joyeux, dieux, mieux stb. [szóval] rimel, tehát minden valószínűség szerint Villon az emboureux-t embourieux-nek ejtette ki, természetesen kortársainak egy részével együtt... Különben magának Villonnak a könyvét is elküldhetem, a legnagyobb költők egyike, s hogy nemigen olvassák, ez csak hihetetlenül köznapi primitív stílusával magyarázható. Pl.

*Cy gist et dort en ce sollier,
qu? [géphiba!] Amour occist de son raillon,
Ung pouvre petit escollier,
qui fut nommé François Villon.
Oncques de terre n'eut sillon.
Il donne tout, chanson le scet:
Table, tretteaux, pain, corbillon,
Pour Dieu dictes-en ce verset.*

¹⁴ József Attila műfordításairól. Csillag, 1954, augusztus, 1504. l.

¹⁵ Mészöly Dezső: Villon Magyarországon. Budapest, é. n. 31. l.

¹⁶ Benedek Marcell: A francia irodalom. Budapest, 1925, 36. l.

nalodó újkorba tartozik-e: »idetartozik közénk, az élő emberek közé...« (94. l.). Persze ez a megítélés sem más, mint egy bizonyos költőtípus vonásainak visszavetítése Villon alakjába.

Költőt azonban legjobban műveiből lehet megismerni, s éppen e ponton találunk fájdalmas úrt: Szász Károly dőcögős kísérleteitől eltekintve (melyek Nisard irodalomtörténetének magyar kiadása számára készültek), József Attila előtt Villont magyarra csupán Tóth Árpád fordított. Ő is mindössze két verset ültetett át az Örök virágokban; az egyik a *Ballada, melyet Villon készített, anyja kérésére, hogy imádhathná a Szent Szület, a másik pedig az Epitaphium, melyet Villon készített, a maga és cimborái számára, mikor együtt való felakasztásukat várták.*

Természetesen az irodalomrajongók s maguk az írók már a 20-as években sem ezekre a szórványos említésekre voltak utalva: amikor Márai Sándor 1929-ben A Toll 9. számában beszámol — Alfred Kerr nyomán — B. Brecht plágiumáról (a Drei Groschenoper szerzője ugyanis egy dilettáns német parafrázis nyomán Villon több versét művébe iktatta),¹⁷ Villont egyáltalában nem mutatja be a magyar közönségnek, hanem ismertnek vagy legalábbis »hírhedtnek« tételezi fel, hiszen ezt mondja a német fordítójáról: »Brecht meglopja a tolvajt, ami Villonnak bizonyára nagyon imponál...« József Attila kétségtelenül olvashatta Márainak ezt a szellemes, de fölényes és nem éppen az igazi Villonhoz méltó csevegését; ugyancsak A Toll hasábjain — ahol ekkor folyt a Kosztolányi kezdeményezte Ady-vita — előbb maró gúnnyal nyilatkozott az Ady-elleneseknek tömjénező Márairól,¹⁸ majd Adyval kapcsolatban megfogalmazta a maga realista esztétikáját, hivatkozással Villonra is.¹⁹ Végül szintén ebben a folyóiratban — mintegy Villon születésének 500-ik évfordulójára készülve²⁰ — megjelentette saját fordításait, melyek kissé átdolgozva 1931-ben a Döntsd a tőkét kötet szerves részévé lettek.

6. Amikor József Attila a Margot-ballada fordítását közzétette, utolsó sora után megjegyezte, hogy ez a vers Brechtnél Zuhälterballade címen szerepel. Utalása talán azt a gondolatot ébresztheti valakiben, hogy József Attila ha nem is követte, de legalább itt-ott figyelembe vette Brecht parafrázisát. E feltevést objektív tények nem támogatják: mindenestre a gyanú végleges elhárítására álljon itt a Margot-ballada első szakasza eredeti szövegében, valamint Brecht és József Attila fordításában:

Villon:

*Se j'ayme et sers ma dame de bon het,
M'en devez vous tenir ne vil ne sot?
Elle a en soy des biens a fin souhet,
Pour son amour sains bouclier et passot;
Quant viennent gens, je cours et happe ung pot,
Au vin m'en voys, sans demener grant bruit;
Je leur tens eaue, frommage, pain et fruit.
S'ilz paient bien, je leur dis: »bene stat:
Retournez cy, quant vous serez en ruit,
En ce bordeau ou tenons nostre estat!«*

*In einer Zeit, die jetzt vergangen ist,
Leben wir schon zusammen: sie und ich.
Und zwar von meinem Kopf und ihrem Bauch:
Ich schüttelte sie und sie ernährte mich.
Es geht auch anders, doch so geht's es auch.
Und wenn ein Freier kam, kroch ich aus
unserm Bett*

*Ha szeretem a széplányt szolgálód,
Nem kell azért bugrisnak²¹ vélnetek:
Javai finom óhajra valók,
Csókjáért kardot, pajzost viselek.
Fazekat happlek, ha emberek
Jönnek: ellépek borért csendesén.
Kerül gyümölcs meg sajt, s ha rendesen*

¹⁷ Megjegyzendő, hogy e »vád« ellen Brecht nem is tiltakozott: a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában megvan a Drei Groschenoper dalainak az az 1929-i berlini kiadása, amelyben a »nach Villon« jelzést minden szóbanforgó vers után megtaláljuk.

¹⁸ »Márai óvatossá eleganciával szombatoskodik Kosztolányi körül, a sólyom és a hiúz egybenőtt szemével figyel, hol rajonghat és mennyire, hogy megbocsáttassék későbbi személyi támadása« (A Toll, 1929. augusztus 18. 20. l.).

¹⁹ József Attila szerint »minden forma tárgya az esztétikának, a művészi forma is, csak maga a »művészi« nem. Vannak nem-szép, sőt csúf, de tökéletes műalkotások, mint például Rodin munkája, La Belle Heaulmiere, vagy akár maga a Villon-ballada... (= tl. a Margot-vers)« (A Toll, 1929. aug. 18. 24. l.).

²⁰ Villon (1431–1457 ut.) születésének és halálának dátumát összetévesztve, de valamilyen Villon-centenáriumra kétségtelenül utalva, József Attila a Margot-balladáról sajtópöre során azt vallotta, hogy ez a vers magyar fordításban megjelent A Toll c. időszaki lap 1929 szeptember 22-i számában s [hogy] ő a verset abból az alkalomból tette közzé, mert a szerző, Villon halálának most volt 500 éves évfordulója...« (idézi Rejtő István: József Attila pereit, Irodalomtörténet 1952, 459. l.).

²¹ Vált.: parasztnak (A Toll, 1929. szept. 22.).

Und drückte mich zu'n Kirsch und war sehr
 nett
 Und wenn er blechte, sprach ich zu ihm :
 »Herr

Wenn Sie mal wider wollen — bitte sehr.
 So hielten wir's ein gutes halbes Jahr,
 In dem Bordell, wo unser Haushalt war.

Fizetnek, mondok : »Jól ityeg bizony ;
 Csak jöjjenek, ha dürgésük leszén,
 E bordélyba, hol szállásunk vagyón.

Nem is kell filológusnak lenni annak a megállapításához, hogy Brecht, az összes színező mozzanatok elhagyásával, jóformán csak a ballada magvát öntötte versebe ; József Attila viszont — az ellenkező, de a sokkal nehezebb útra lépve — sorról sorra fordít, valósággal Villon-szótárral a kezében, s még arra is ügyel, hogy a magyar argot-ból egy-egy olyan szót emeljen fel költői nyelvbe, amely Villon eredeti szövegére emlékeztet (vö. »Je cours et happe un pot« ~ »Fazekat happolok«). A magyar argot segítségével érzékelteti a tréfás »bene statu« fordulatot, megtalálja a megfelelő szót a naturalisztikus rut (itt *ruit* = *dürgés*) fordítására, a refrénjét is szószerint az eredetihez idomítja.

Ugyanezen kiválóságok és stilisztikai sajátságok jellemzik József Attila többi Villon-fordítását. Persze itt-ott akadnak túlzott szövegűhűséggel magyarázható homályos sorok,²² mindazonáltal kétségtelen, hogy Mészöly Dezső túlságosan szigorúan ítélte, amikor néhány pontatlanság alapján véleményét a következő merész általánosításba sűrítette : »József Attila nem a szavakat latolgató, kifejezéseket mérlegelő, verseit öntudatosan csiszoló költő. A műfordítás viszont a legöntudatosabb költői munka. Ez az oka, ha az objektív kritika a költő Villon-fordításaival szemben is több kifogást támaszthat« (i. m. 37.). Ma már, József Attila életének és egyéniségének alaposabb ismeretében e tétel kiindulópontját is cáfolnunk kell : csakis Németh Andornak hihetünk, aki szerint a költő »é v e k i g« alakította verseit« (József Attila. Budapest, é. n. 78.). S e kijelentésben az *évekig* szó van a hangsúly.

Ámde József Attila Villon-fordításai nemcsak akkor kerülnek ki diadalmasan az összehasonlításból, ha Brecht szövegét vesszük figyelembe, hanem akkor is, ha például az Epitaphé (József Attilánál : Nyugasztaló) utolsóelőtti szakaszát Tóth Árpád fordításával vetjük össze :

Tóth Árpád (1923)

József Attila (1929)

Reánk rohasztó, bús eső pereg
 S a hév nap szikkaszt és megfeketít,
 Szemünk szedi holló- s varjúsereg
 S szagatja bajszunk, pillánk szőreit.
 Nincs nyugovásunk percre sem ! — repít
 A változó szél s kedvére keringtet
 S a sok csőrűcsipés sebbel úgy behintett,
 Hogy gyűszűlyuknád sürűbb már a légünk !
 Kerüljétek hát hírhezt tetteinket
 S kérjétek Istent, irgalmazzon nekünk !

Minket az eső mosolt, mosdatott,
 a nap szárít és megfeketedünk ;
 kívájták szemünk égi állatok,
 tépték szakállunk és szemöldökünk.
 Mi soha, soha nem pihenhetünk,
 hol így, hol úgy, de kénye kedvire
 csak lóbal minket a szél ereje,
 gyűszűgödörnél több a csőrűcsipésünk.
 Ne ossza sorsunk soha, senkise,
 de kérje istent, irgalmazzon nekünk !

Egyetlen szót (*csőrűcsipés*) József Attila is átvett az előbbi fordításból ; ettől eltekintve azonban mennyivel közelebb áll a villoni nyelv robusztus keresetlenségéhez az ő egyszerű stílus, mint Tóth Árpád »könyvszavai« (*holló- s varjúsereg, keringtet*) ! S itt, valamint jóformán minden más fordításban milyen természetes gördülékenységgel tudja József Attila újraterteni még a legragyogóbb »Gruppenreim-okat is! Hadd idézzünk még egy részletet, a Mária-ballada akrosztichonos Ajánlását, mely arról tanúskodik, hogy József Attila — akárcsak »kóborló elődje«, — még a rímekben szereplő szófaji kategóriák változtatására is figyelmet fordított :

Vous portastes, Vierge, digne princesse,
 Jésus regnant qui n'a ne fin ne cesse.
 Le Tout Puissant, prenant nostre foiblesse,
 Laisse les cieulx, et nous vint secourir,
 Offrit a mort sa tres chiere jeunesse ;
 Nostre Seigneur tel est, tel le confesse...

V árunk, Szűzünk, Királyasszony, ki hordtat
 J ézust, az örököt, Mindenhatónkat,
 L ejött, jölvéve gyenge mivalónkat,
 L ejött segítni rajtunk idelent,
 O dadta ifjúságát a bitónak
 N em más ő, mint ahogy igéim szólnak...

²² Amikor Villon a Nagy Testamentumban ezt mondja d'Aussigny püspökről : »Je ne suis son serf ne sa biche«, ezt a sort valóban nem volt helyes így fordítani : »Nem vagyok szarvasa, sem őze«. A szószerinti fordítás ez lenne : »Nem vagyok sem szarvasa, sem szarvastehene«, de persze még ez is értelmetlen, ha nem vesszük figyelembe (s Mészöly Dezső is megelégedezett erről), hogy franciául *serf* (< latin *se vus*) »jobbágy« és a vele azonos hangzású *cerf* (< latin *cervus*) »szarvas«. Innen eredhetett a tréfás mondané, melynek értelme kb. : »nem vagyok se inge, se gatyája«.

7. De költőnk, akit Lukács György Bécsben az első »világirodalmi kvalitásokkal rendelkező proletár-lirikus«-nak nevezett,²³ azt a csillogó verstechnikát, amelybe Villon, a középkorvégi rhétorikueur-ök művészibb versenytársa vezette be, ideológiai fegyverré formálta. Már Mészöly Dezső rámutatott arra a tényre (i. m. 40—1), hogy a Haszon című költemény strófaszervezetével, csoportos rímeivel, refrénjével, valamint felsorolásszerű szövegével modern mása a Ballade de bonne doctrine a ceux de mauvaise vie című Villon-versnek. De mekkora a tartalmi különbség! Villon a társadalom kítaszítottjainak apró, múlandó örömeit énekelte meg (innen a refrén is: »Tout aux tavernes et aux filles«), József Attilánál viszont minden »középkorosan« konstruált szakasz vádirat a kapitalizmus béklyójában vergődő proletár szemszögéből, s a felsorolást mindegyik strófa végén az — akkor még sokak szemében meg-ingathatatlanak hitt — tőkés rend motívuma zárja le:

*Dagassz gázlángnál kenyeret
vagy égess lyukas, vörös téglát;
törje kapa a tenyered;
áruld magad, míg leng a szoknyád;
feküdj hanyatt és deszkázz aknárt;
cipelj zsákot a piacon;
tanulj, vagy ne tanulj ki szakmát —
itt állsz és ott ül a haszon.*

S itt még valamire kell felhívunk a figyelmet. Benyomásunk szerint József Attila, noha az igazi Villon-versék fordítása közben ügyet sem vetett Brecht átköltéseire, a maga Villon ihlette verseiben ösztönzést kaphatott a német költőtől is. Brechtnél például a Ballade vom angenehmen Leben (Songs, 16—7) nem származik közvetlenül Villon szövegéből, s mégis tartalmaz villoni motívumokat, mégpedig olyan gondolati mag köré csoportosítva, amely a sorsa ellen lázadó József Attilától sem állt távol:

*Ihr Herrn, urteilt jetzt selbst: ist das ein Leben?
Ich finde nicht Geschmack an alledem;
Als kleines Kind schon hörte ich mit Beben:
Nur wer im Wohlstand lebt, lebt angenehm.*

E sorokat József Attila kétségtelenül ismerte, s hogyné markolták volna meg szívét, hiszen első »suta kis zöngeményében« (Németh A., Csillag 1948, febr., 91.) maga is a gazdag élet naív dicséretét vetette papírra: »De szeretnék gazdag lenni, Egyszer libasültet enni...« Ezt kívánta »annak az édes és okos Attilának, akit méltatlan külseje mögött rejtegetett« (i. h.) S ő, aki Párizsban annyit éhezett, hogyné érezte volna át Brecht következő sorait is:

*Das simple Leben lebe, wer da mag!
Ich habe (unter uns) genug davon.
Kein Vögelchen, von hier bis Babylon
Verträge diese Kost nur einen Tag.*

József Attila modern Villon-stílusú verseihez tehát Brecht példaadása is hozzájárult; a magyar költőnél azonban a proletársors problémái még élesebb, öntudatosabb kifejezésre találtak.²⁴

8. De József Attila Párizsból nem csak Villon szeretetét, az igazi Villon arcát hozta magával. Még egy misszió teljesítésére vállalkozott: ki akarta egészíteni azt a Rimbaud-képet, amelyet a magyar olvasó Kosztolányi fordításaiból szerezhetett, s ezért — közvetlenül hazaérkezése után, 1928 februárjában — közzétette a Népszavában Rimbaud egyik prózában írt költeményét, melynek eredeti címe: »Ouvriers«, József Attilánál pedig »Munkások«. E for-

²³ József Attila erre vonatkozó leveléből idézi Németh A.: i. m. 46. l.

²⁴ Egyéb — s igen meggyőző — Villon-reminiscenciákról l. Németh A.: i. m. 152. l.: a Vigasz villoni háttéréről ugyanó: Csillag 1948 jún., 12. l. További nyomokat is érdemes lenne kutatni: József Attila egyik kéziratának a Széchényi-könyvtárban levő fényképmásolatán a következő verskezdetet találtam: »Hol a miniszterelnök aki nemrég«. Nyilván szatirikus politikai »balladának« indult. L. még a »Már azt gondolom bánatomra« kezdetű »balladatorédekét«, ahol sok az argot-szó is (pali, hekus, haver stb. Ö. M. 11, 337). A vers keletkezésének dátuma bizonytalan (1932?).

dítás, melynek később javított változata is készült, nem egészen hibátlan,²⁵ de bevezetésül, háttérül szolgál József Attila legjobb Rimbaud-fordításához, A meghökkentekhez.²⁶

Ennek a versnek kitűnő már expozíciója is:

Noirs dans la neige et dans la brume,
Au grand soupirail qui s'allumè,
Leurs culs en rond,

Feketéllőn, hóban, homályban
a pince fénylő ablakában,
faruk kerek,

A genoux, cinq petits — misère ! —
Regardent le Boulanger faire
Le lourd pain blond.

öt kicsi térden leskelődve
nézi, hogy készít a Pék szőke,
nagy kenyereit.

Később ismét József Attila egyik legértékesebb fordítói erénye, a teljes szöveghűség ad patinát a realista részletezésnek:

Quand pour quelque médianoche,
Façonnté comme une brioche
On sort le pain,

Mikor, majd lakomára készen
a cipót kiveszik a résen,
s a füstfogott

Quand, sous les poutres enjumées,
Chantent les croûtes parfumées
et les grillons,

gerendák alatt a befröcskölt
cipók fölzengenek, s a prücskők
a padlaton,

Que ce trou chaud souffle la vie,
Ils ont leur âme si ravie
Sous leurs haillons.

hogy életet lehell e langy luk —
ez lelkük elbűvöli²⁷ rongyuk
alatt nagyon.

Valamennyi didergő, éhes s a meleg kemencénél dolgozó pék munkáját leső kis gyermek a költő számára »zúzos Jézuska« (les pauvres Jésus pleins de givre), aki áhítatosan »bedünyög²⁸« a rács közt... S ezek az éhes proletárgyermekek nem idézik-e magának Attilának nélkülözéssel teli gyermekkorát,

Tout bêtes, faisant leurs prières
Et repliés vers ces lumières
Du ciel ouvert,

mindőn úgy sírnak, mint a barmok
s úgy görnyednek az égi csarnok
fényére mind,

Si fort qu'ils crèvent leur culotte
Et que leur chemise tremblote
Au vent d'hiver.

hogy nadrágjuk szétrepedezget
s a téli szélbe csüngve reszket
rajtuk az ing.

Mennyivel dúsabb tartalmú s mennyivel tragikusabb hangú ez a fordítás, mint Kosztolányinak ismert átültetése, amelynek már szójátékos címe is bántó (A kenyér-lesők). Kosztolányi fordításából elég a vers pointe-jét, az utolsó két szakaszt idéznünk:

Imát dalolnak [!] epedezve
S úgy lehajolnak a kemence
Szent fényinél,
Hogy szétrepéd rajtuk a nadrág
S elkapja lengő ingök alját
A téli szél.

Az áhítatosan »dünnyögő« gyermekek nem »dalolnak«; valóban inkább »sírnak mint a barmok«; a *ciel ouvert*-hez is közelebb áll az »égi csarnok«, mint a kemence »szent fénye«, amely e döbbenetes áhítatot csak halványan érzékelteti.

²⁵ Például ezt a mondatot: »Le Sud inopportun vint relever nos souvenirs d'indigents absurdes'' notre jeune misère!« József Attila először így fordította: „Jött az alkalmatlan déli szél, hogy fölfokozza [! = relever?] képtelenül szűkös reményeinket, fiatal nyomorunkat, majd így: »Az alkalmatlanokodó déli szél eljött, hogy ismét föltámassza szűkölködő, iztelen emlékeinket, fiatal nyomorunkat.« Hogy a *d'indigents absurdes* itt birtokos esethez hasonló főnévi jelző, azt egyik fordítás sem juttatja érvényre. Persze a *le temps était couvert* sem a. m. »meg volt terítve [!] az idő« (II. változat), hanem helyesen: »borús idő volt« (I. változat). A hibás változat itt *u t o l a g* került a szövegbe. Az I. kidolgozásban téves értelmet kapott az utolsó mondat is: »je veux que ce bras durci ne traine plus une chère image« — nem akarom, hogy ez a megkeményedett kar egy drága képmást vonszoljon; a II. kidolgozásban helyesen: »azt akarom, hogy ez a megkeményedett kar ne vonszoljon tovább egy kedves ábrándot.«

²⁶ L. A Toll, 1934. szept. 10. Második változata »Meghökent gyermekek« címen a Népszavában (1935. március 31). Kár, hogy József Attila verseinek legtöbb kiadásában az első változatot találjuk meg.

²⁷ Eredetileg: „lekkük ez elbűvöli...“ A javítás a Népszavában megjelent szövegben alapul.

²⁸ Eredetileg: »bedörmög«; ezt a javítást is a Népszava közölte.

8. Már Rimbaud Munkásai az északfrancia és belga iparvidék elnyomottjait idézték; ugyanerre a tájra tér vissza József Attila akkor is, amikor Verhaeren nyomán a néma gyárakra terülő holdas téli éjket festi (saját versei közül tárgyban rokon ezzel József Attila két nagy »éji verse«, a Kúlvárosi éj és főleg a Téli éjszaka). Verhaeren bonyolult, csoportos rímekre épített szakaszait József Attila páratlan művészetével formálja át magyar szöveggé; talán ez legjobb franciából készült fordítása. A Villon technikáján nevelődött költő most jut el a XX. század legnagyobb belga írójának versművészetéig. Ebből a tökéletes fordításból már nem lehet szemezgetni: csak akkor élvezzük igazán, ha egész terjedelmében elolvassuk előbb franciául, aztán magyarul:

Un soir. (Les flambeaux noirs 1890).

Este

*Sous ce funèbre ciel de pierre,
Voûté d'ébène et de métaux,
Voici se taire les marteaux
Et s'illustrer la nuit plénière,
Voici se taire les marteaux
Qui l'ont bâtie, avec splendeur,
Dans le cristal et la lumière.*

*E fémekkel boltozott ében
halotti sziklamenny alatt
pihen a pöröly hallgatag
s a teljes éjjel áll elébem,
pihen a pöröly hallgatag,
mely tündöklésből építé
föl a jegecben és a fényben.*

*Tel qu'un morceau de gel sculpté,
Immensément morte, la lune,
Sans bruit au loin, ni sans aucune
Nuée autour de sa clarté,
Immensément morte, la lune,
Parée en son grand cercueil d'or
Descend les escaliers du Nord.*

*Mint faragott fagydarab — suhan
és halott a hold mérhetetlen,
világa körül meg nem lebben,
felhő, távoli, hangtalan
és halott a hold mérhetetlen,
aranyleplevel fedve im
alászáll észak lépcssein.*

*Le cortège vierge et placide
Reflète son voyage astral,
Dans les miroirs d'un lac lustral
Et d'une plage translucide;
Reflète son voyage astral
Vers les dalles et les tombeaux
D'une chapelle de flambeaux.*

*Szelíd, szüzi kíséretének
csillagútját visszaverik
a tavak csilló tükreik
mélyén s a tiszta parti fények;
csillagútját visszaverik
egy fáklyás kápolna alatt
a kőlapok, a sírjalak.*

*Sous ce ciel fixe de lagune,
Orné d'ébène et de flambeau,
Voici passer, vers les tombeaux,
Les funéraitles de la lune.*

*Im e fáklyákkal ékes ében
merev, többeli menny alatt,
amint a hant felé halad
a hold halotti menetében.*

Verhaeren művésze — valószínűleg azért, mert Nyugateurópa egyik legelső szocialista költőjével van dolgunk — később is foglalkoztatta József Attilát: amikor 1937-ben Cserépfalvi baloldali szellemben nemzetközi antológia szerkesztésével bízta meg Faludy Györgyöt, költőnk — nem akarván »versenyezni« az akkor legdivatosabb Villon-fordítóval — e kötet számára nemcsak Victor Hugo, de Verhaeren-versek fordítását is vállalta.²⁹ Faludy kötete 1938-ban jelent meg, de benne új fordítást József Attilától nem találunk.

10. A fentebb idézett Verhaeren-fordítással már 1934-ig jutottunk előre; időközben azonban a proletariátus ügyét nemzetközi viszonylatban átfogó költő nevezetes új területeket hódított meg. 1932 fontos év József Attila fordításainak történetében: A Hét című folyóirat »orosz száma« részére³⁰ szovjet verseket fordít: néhány soros részletet Majakovszkij

²⁹ Német A., Csillag 1948. aug., 40. l. A Szántó Judit közölte levélben (Csillag 1954, 1510. l.) József Attila Apollinairet is említi, valamint az Anthologie des Ecrivains Français du XXe siècle II. kötetét.

³⁰ Ez az »orosz szám« az akkori reakciós körök szemében nagy merészségnek számított. Két hónappal később Bródy István, A Hét szerkesztője interjút csinált Pekár Gyulával, s véleményét kérte a lapról. Pekár — miközben a Hubay-palotába ment délutáni hangversenyre — a Lánchídton kijelentette: »Sok cikkét veszedelmesnek tartom, az orosz számot egyenesen vakmerőnek«. Bródy erre magyarul próbálta, hogy ez a szám is, mint a többi, »keresztülment a sajtóügysz ellenőrzésén«. Pekár megsodorja a bajszát: — Igen, keresztülment. Mert akadt valaki (lehet, hogy ő? — teszi hozzá Bródy), aki megmagyarázta, hogy ez még nem bolsevizmus, legfeljebb »kacérkodás vele«. Mindenesetre A Hét igyekezett riport és statisztika formájában tárgyilagos híreket közölni a Szovjetunióról, melegen méltatva például az analfabetizmus elleni küzdelmet. Megjegyzendő, hogy ehhez az »orosz számhoz« bizonyos előzményt szolgáltatott már A Toll is: itt jelent meg például magyar nyelven Stefan Zweig beszámolója oroszországi útjáról (1929. aug. 18, 31 — 32. l.),

Százötven millió című költeményéből és Jeszenyin versét: Idők beteljesedése. De vajjon tudott-e oroszul József Attila? Radó György, aki a magyar szövegeket az orosz eredetivel összevetette, már jelezte, hogy valamely közvetítő nyelv segítségével készült »másodfordításról« van szó,³¹ s most erre a közvetítő nyelvre is rámutathatunk: tekintettel arra, hogy Jeszenyin neve *Jesszenyin* alakban szerepel (A Hét 1932. jan. 22, 18. l.), s hogy Majakovszkij keresztnévét József Attila *Wladimir*-nak írja, kettős *v*-vel, *n é m e t* közvetítésre kell gondolnunk. Mint az orosz szám egyéb közleményeihez, úgy valószínűleg ezekhez a fordításokhoz is a szerkesztőség szedhette össze a német »nyersanyagot«.

Mindeddig a költő olyan versekkel foglalkozott, amelyeknek nyelvét jól értette. Ettől kezdve azonban új területek felé törő szelleme többnyire kénytelen lesz beérni »nyersfordítással«, illetve jó-rossz költői parafrázissal; sajnos e két szovjet vers esetében inkább a közvetítés utóbbi módjára kell gyanakodnunk. A közvetítés hibái különösen a Majakovszkij-részlet esetében lehetnek súlyosak: a német fordító nyilván nem merte szóról szóra tolmácsolni Majakovszkij költői nyelvének meghökkentő tömörségét: »150 millió; e költemény szerzőjének ez a neve, — ritmusa lövedék, — ríme tűz, házról házra. — Ajkammal szól 150 millió.«³² Ezt a lakónikus nyelvet a közvetítő fordítás a 20-as években divatos expresszionista versek laza elrendezésű szóáradatával hígította fel, s nem csoda, ha József Attila, aki egyébként fiatal korától annyira kedvelte a szabad verset,³³ hitt a német szövegnek (az orosz szövegről talán vizuális benyomása sem volt!). A magyar fordításba tehát sok felesleges szó került, s kihulltak belőle Majakovszkijnak váratlanul fel-felcsapódó újszerű rímei, asszonáncai is:

*Egyszázötven millió!
E vers költőjének ez a neve.
Csapkodó lövedék, jégeső
A ritmusa.
Cikk-cakokban vetődő tűz-szelek,
Bánya légyiharok, csapódó aknák —
Terek patognak,
Házról házra ugrik.
Én beszélőgép vagyok.*

Az utolsó sor teljesen magyarázatlanul maradna, ha nem tudnók, hogy a Majakovszkij-vers következő részében valamilele gépről tényleg esik szó, csak persze nem »beszélőgépről«, hanem rotációsról; Radó György próza fordítása szerint: »Lépések rotációs géppel — terek terméskő-nyomópapírosán — nyomattatott ez a kiadás.«³⁴ Ezek a sorok is jellemzők Majakovszkij asszociatív sűrítésére: a tereken felvonuló tömeget a költő képzelete fotomontázs-szerűen vetíti rá a rotációs gépből ömlő »vergés-papírra,³⁵ s merész képzetársítását legélesebben egy alkalmi jelzős szerkezet: a »terméskő-nyomópapír« (бульжное верже) juttatja kifejezésre. E kép eredetiségét viszont mind az ismeretlen német fordító, mind József Attila jól ragadta meg, s fordításának — legalább ezt a részét — ma is hatásosnak kell tartanunk:

*Uccakövek örvénylenek.
Lépteitek a talajba sajtólódnak
Csörömpölve, mint a betűk.
Egyszázötven millió:
Sulykol,
S hát így nyomattatott ez a kiadás.*

E kissé bőbeszédű Majakovszkij-átköltésnél sokkal jobban tolmácsolta József Attila Szergej Jeszenyinnel Преображение (Átváltozás) című versét, amelyet Idők beteljesedése címen fordított le. A cím megválasztása kitűnő: amint az orosz címnek van bizonyos biblikus

³¹ Vö. Radó György: Orosz versek József Attila fordításában. Irodalomtörténet 1951, 95. l.

³² 150 000 000 мастера этой поэмы ния.

Пуля — ритм.

Рифма — огонь из здания в здание.

150 000 000 говорят губами моими.

³³ A szabadvers szeretetét József Attila nemcsak Pintér Ferencnek köszöni (Galamb Ö.: i. m. 87. l.), hanem elsősorban Walt Whitmannak, akit Pásztor Árpád 1922-ben megjelent szemelvényes kiadásából ismert meg (I. Németh A., Csillag 1948. febr. 15 és 19. l.).

³⁴ Ротационной шагов

в бульжном верже площадей

напечатано это издание.

³⁵ Az asszociáció alapja az, hogy a *vergés* 'bordázott papír' (Eckhardt), amelyet a költő a nagy terek terméskő-burkolatához hasonlít.

ize, hiszen egyházi ünnepre utal (Krisztus színeváltozása), úgy a magyar cím is félreérthetetlen vallásos szimbolummal érzékelteti a Szovjetunióban történt nagy átalakulást. Egy-egy finomság persze elsikkadt a magyar szövegben,³⁶ de Jeszenyinnek paraszti képzeletre valló ragyogó képei s a vers végének Hadak útja-szerű víziója elevenen hatnak József Attila fordításában is. Különösen szép a vers második fele; itt a ritmikai tagolás majdnem teljes hűséggel követi az eredetit, s tökéletesen Jeszenyin elgondolása szerint végül — egészen váratlanul — széles kozmikus távlat tárul elénk:

<i>Новый сеятель Бредёт по полям, Новые зерна Бросает в борозды.</i>	<i>Új magvető megy a földeken át. Új magot vet a barázdákba.</i>
<i>Светлый гость в Колымаге к вам Едет. по тугам блуждт Кобылица.</i>	<i>Fényes vendég jön hozzátok csúf kocsiban. Kancája üget a fellegek felett.</i>
<i>Шля на кобыле Синь. Бубенцы на шлзе Звёзды.</i>	<i>A kanca kantárja az ég kékje. A kantár csengettyűi csillagok.</i>

11. Problematikusabb, de rendkívül érdekes József Attila harmadik szovjet versfordítása, Alekszandr Blok Tizenkettő című ismert költeményének egyik részlete, mely csak későn, 1949-ben jelent meg posthumus műként a szovjet líra egyik antológiájában.³⁷ Az eredeti szöveg a régi rend felbomlását érzékelteti. A Néva csendes partján nincs már rendőr, vagyis *gorodovoj*, akinek puszta neve is a cári korszakra emlékeztet; az utcakereszteződésnél egy burzsuj áll tétován, gallérjába húzott nyakkal, s mögötte behúzott farkú, éhes eb szűkül. A 3. versszakban az eddig teljesen impresszionista jellegű rajz egyszerre szimbolummá villan át: a tétova polgár, aki éhes, akárcsak a kutya, úgy mered fel az éjbe, *mint egy kérdés* (как вопрос), és mögötte ez a kushadó, kóbor eb talán *a régi világ* (старый мир). József Attila fordítása strófáról strófára híven követi az eredetit; persze sajnáljuk, hogy az ő burzsujja már nem áll tétován az utcakereszteződésnél, hanem a »homályban osone«, s hogy ennek következtében megmásult a »némán áll, mint egy kérdés« (стоит безмолвный как вопрос) sor fordítása is; mindenesetre azonban az utolsó szakasz azt a képet, amely Blok számára a legfontosabb volt, végeredményben helyesen adja vissza:

*A burzsuj némán néz a ködbe
S mint az a koszrágta, kizárt,
Behúzott farkú eb, mögötte
Kushad a régi világ.*

12. Összesen e három vers jelzi József Attila találkozását a szovjet lírával, de nem kétséges, hogy mindhárom mély nyomot hagyott költészetében. Ismét olyan versekhez nyúlt, amelyek hozzá nagyon közel álltak; ezért van, hogy egyes rokon motívumokat József Attila eredeti verseiben is megtalálunk. Majakovszkij »150 millió«-jára kell visszaemlékeznünk, amikor az Invokáció című versben — amelyet már Szántó Judit, közelebbi magyarázat nélkül, József Attila műfordításaival hozott kapcsolatba³⁸ — a következő sorokat olvassuk:

³⁶ Az 1. versszak szó szerinti fordítása a következő: »Hej, oroszok — Vadászai a világegyetemnek, — Kik a hajnalpír hálójával merítették ki az eget, — Fújjatok a kürtökbe!« A 4. sorban kifejezetten múltidéjű participium áll (зачерпнувшие), s ez nyilván azért van így, mert a költő 1922-ben, vagyis orosz hazájába való visszatérése után gondol vissza az 1917-es forradalmi eseményekre. József Attilánál ez a szakig alakul:

Oroszok hejh
Vadászai a mindenségnek,
kik az eget
most hajnalpír hálójával
merítették...
Fújjatok meg a kürtöket

³⁷ Szovjet versek. Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete. Budapest, 1949. 11. 1.

³⁸ Csillag 1954. aug. 1509. 1.

*Oh hogy fetreng a nagy este ! Erdős öléből sötétén dől a vér,
Az orvos szerint százhusz milliónak nem jut egy falat kenyér.
Ama százhusz millióban, mely a hold-zsupp földre ölben rongyokba váj,
megszületett az a Gyermeek, kit nem véd sem Isten, sem király...*

Hosszú sorokban szárnyaló, rimes szabad vers ez, melyhez hasonlótt József Attila A Toll-ban megjelent Claudel-fordításban is láthatott, de a milliós számok szuggesztív erejére nem Claudel, hanem — Whitmanon és Kassákon kívül — Majakovszkij hívta fel a költő figyelmét. S nem Blok szimbolikus kóbor kutyája kísért-e a Kővárosi éjben (»Kőbor kutyaként jár a szél, — nagy, lógó nyelve vizet ér és nyeli a vizet.«), s nem Jeszenyin hajnalpírhálójával és kozmikus távlatával rokon az egész Háló című vers? A költő idegeiből szőtt hálóját kiaggatja, megfoltozza, s íme csodás vízió tárul elébe :

*Kiterített fagyos hálóm
az ég, ragyog —
jeges bogai szikrázón
a csillagok.*

Nem »hatásokat« bizonyítanak e találkozások, hanem inkább motívumközösséget: József Attilát mintegy saját költői képvilága is predestinálta e szovjet versek lefordítására.

13. Francia és orosz versek tolmácsolása után fordult József Attila a Dunatáj haladó költészeté felé, mégpedig egy olyan korban, amikor a cseh vagy román líra Magyarországon senkinek sem volt szívügye. A hivatalos politika nacionalista szenvedéllyel uszította egymásra a dunai népek uralkodó osztályait, Prága és Bukarest messzebb volt Budapeستől, mint Párizs vagy Róma, s az érzelmi elkülönüléssel összefonódó nyelvi határokat még egyetlen elsőrangú írónk sem próbálta bontogatni (Kosztolányinak egyetlen román versfordítása volt, azt is halála után hagyatékának rendezője — a néger versek közé keverte!...) De azok a fiatal írók és tudósok, akik 1930-ban azért léptek ki a Bartha Miklós Társaságból, mert ott ismét jobboldali irányzat kerekedett felül, nem érték be ezzel az irrederenta jellegű elzárkózással, s már »egyre szélesebb rétegekben merült fel a Duna-medencébe szorult népek érdek-közösségének gondolata« (Németh A., Csillag 1948. május 23. 1.). Csakhamar akadtak olyan Pesten tartózkodó dunatájai diplomaták is, akik — legalább félhivatalosan — elfogadták a kinyújtott baráti jobbot és támogatták a dunai népek haladó ifjúságának a kölcsönös megismerés érdekében tett erőfeszítéseit. Szántó Judit tanulmányából kiderül, hogy József Attilának a cseh kultúrához való közeledése A Toll orosz számával egy tőről sarjadt; amikor 1930-ban Csehszlovákiába szeretett volna utazni, Zsolt Béla, A Toll és a Magyar Hírlap szerkesztője »ajánló sorokat írt Anton Straka csehszlovák sajtóattaséhez, hogy ingyenes vizumhoz juttassa« (Csillag 1954, 1505 1.). Straka irodalomkedvelő, haladó gondolkodású diplomata volt,³⁹ aki kassai születésű lévén jól tudott magyarul; minden valószínűség szerint ama cseh versekből, melyeket József Attila 1931 után magyarra ültetett át, maga Straka készített számára nyersfordítást.⁴⁰ Együttműködésük tartós és gyümölcsöző lett; az évek során egyre jobban elmélyült, s amikor 1935-ben Pestre jött egy kiváló cseh költő, Josef Hora, akitől József Attila két verset fordított, az ő elbeszélése alapján szerzett József Attila közvetlen szemtanútól származó, részletes értesüléseket arról a cseh költőről, akit talán legjobban kedvelt: Jifi Wolkerről. 1936-ban Straka és József Attila együttműködéséből reprezentatív kötet sarjadt: a Cseh és szlovák költők antológiája, amely a két világháború közt jóformán az egyetlen ilyenmű próbálkozás volt Magyarországon. De József Attila cseh nyelvből készített versfordításai jórészt nem itt jelentek meg először: valósággal szimbolikus ereje van annak a ténynek, hogy e verseket előzőleg Magyarországon csak a Népszava közölte, viszont biztos otthonra találtak Erdély akkori leghaladóbb magyar folyóiratának, a Korunknak hasábjain.

József Attila Wolker-fordításainak már értékes tanulmányt szentelt Kovács Endre (Irodalomtörténet 1949, 140—147. 1.); sajnos Straka antológiáját összefoglalóan tudomásom szerint alig jellemezték. Pedig sok ízléssel szerkesztett, színvonalas munka: lapjain szerepelt József Attila először és utoljára azzal a fordítógárdával együtt, amelyre tanulmányunk bevezetésében céloztunk. Maga József Attila a katonatemetőben is megbékélésről álmodó Bednář, a kemény bányászorsot éneklő Bezruč, a vihar előtti csendet érzékeltető Josef Hora, a szlávság kedvenc fáját, a nyírfát dicsérő František Kubka, a délcehszlovákiai

³⁹ Németh A. szerint »irodalmi délutánjain több igazi író gyűlt egybe, mint akármelyik hivatalos összejövetelen« (Csillag 1948. júl., 32. 1.).

⁴⁰ József Attila életének utolsó évében Straka maga is adott ki versfordítást (František Halas: Anyókák. Szép Szó. 1937. okt., 236. 1.). Szabolcsi Miklós szóbeli közlése szerint e szöveget József Attila itt-ott átjavította.

proletárnyomorból kiáltó Piša, s végül legbensőbb lelki rokona, Wolker verseit tolmácsolta. Fordításai közt azonban egyre-másra tűnik fel a kötetben Illyés Gyula, Komlós Aladár és Szabó Lőrinc neve. Illyés egy parasztköltő, Jan Carek egyszerű, föld és ég közt lebegő tiszta igéit ülteti át (Hang az éjszakában), s a cseh szegényparasztkomor érzéseit közvetíti (Késérű szó), Szabó Lőrinc a rimbaud-i Le dormeur du val-ra emlékeztető Halott katonát (František Halas versét), Komlós Aladár pedig J. Hořejší Párbeszédét és V. Nezval Chiméra című költeményét. A kötetben helyet kapott a legnagyobb cseh költők egyike, Ottokar Březina is: verseit Horváth Béla és Patai Edit tolmácsolták. A költői és fordítói galéria tehát, melyhez hozzá kell venni a Darvas János fordításában megszólaló szlovák költőket is, gazdag és díszes, s mégis joggal mondhatjuk, hogy valamennyi vers közül, átéltségüknél és stílusművészetüknél fogva, leginkább József Attila fordításai tűnnek szemünkbe. A legnagyobb szöveg-hűség mellett újra meg újra a költő s a j á t h a n g j á t halljuk ki ezekből a fordításokból. Bednář, a Moloděčno költője azokról a hősokról énekel, akiknek éltük »célba szaladt«, hogy megértsék »a föld alatt, — halál testvériségében a népek testvériségét« (»v bratrství smrti — bratrství národú«). Bezruč, a sziléziai bányászivadék, adja József Attilának a második alkalmat, hogy Leonidászra emlékezzék: ezúttal azonban nem antik hős, hanem modern harcos, a munka embere száll szembe a gőgös, kizsákmányoló urakkal. A szabadvers lendülete itt van igazán a helyén:

Bezruč:

*Všecko je červené. Helmu jsem přes oči stáhl,
rudé jsou oštěpy, rudé jsou meče,
na rudých komaních v zadu pět jezdců —
znám já vás, hrabata, znám já vás, knížata, znám,
hledte a Xerxés, v šarlata Xerxés!*

József A.:

*Minden piroslik. Sisakom szemembe húztam,
vörös a dárda a kardok vörösek,
vörös lovon hátul öt lovas —
ismerlek benneteket grófok, ismerlek, hercegek, ismerlek,
ott íme Xerxes, Xerxes bíborban! —*

Ugyanebből a gondolatból, a magányos harcos nyugtalanságából sarjadt Bezruč másik lefordított verse: *Ki áll helyemre? Egyike József Attila legrégebbi cseh fordításainak*; már 1932-ben megjelent nyomtatásban. Egyszersmind a legátéltebb fordítások közé tartozik: ez fejezi ki legjobban azt az aggodást, amellyel Középeurópa ritka proletárköltői a maguk közeli kidőlését tekintették. A fojtó gond és betegség kettős hurkában vergődő magyar költő is hányszor vethette fel a kérdést: *Ki áll helyemre? Ideológiai szempontból egy lépéssel tovább megy Bezruč harmadik verse, A bányász. Itt már a bányász szavával szóló költő nemcsak saját sorsáért retteg és családja jövőjéért, hanem élesen felveti a kérdést: Mi lenne,*

*»ha egyszer belevágnám mécsém az aknába,
kiegyenesítném görnyedő nyakam,
összeszorítnám balkaromat s kilépve egyenest,
félkörben földtől az égig
jölemelném csákányom és szikrázó szemem
ott az isteni nap alatt!«*

A kérdésre a költő nem felel, de már szívükben hordhatták feleletüket azok a proletárok, akiknek József Attila ezt és a többi cseh forradalmi verset Gödön és másutt, titkos össze-jövetelék alkalmával olvassgatta... Talán azért is oly szépen szavalhatók, szuggesztívek e fordítások, mert József Attila mindjárt élőbeszédre, a s a j á t h a n g j á r a szánta őket.

Első tekintetre szelidebb Josef Hora hangja, akinek Novalis, Heine, Jeszenyins fekszik asztalán (Könyvek az asztalon), de fojtott várakozás csendül ki másik verséből, mely új kor eljövételét köszönti:

*Jiný vitr a jiný den,
mocnější slunce nad hlavami.
A k jiným hvezdám, v jiný sen
nebesa otočí se s námi.*

*Más óra ez, más táj szele,
izzóbb nap süti fejünk.
Más csillagokhoz, más álmok fele
fordul az égbolt velünk.*

Hora tónusával rokon a Kubkáié: itt látjuk legjobban, mennyire vissza tudja adni József Attila az eredeti szöveg lágy, melankólikus intónációját:

*Slovanské stromy! Se mnou šly jste
na pouti dlouhé za štěstím
a sírou zemi halily jste
svým bledým pláštěm nevěstím,
a pohled vašim listím v svět
mi tiché mládeí vracel zpět.*

*Ti szláv ják! Énvelem jöttök ti,
boldogtalanság vándorával,
a szürkélő földet befödni
sápadt menyasszonyi ruhával;
s ha a világot lombotokon át
nézem, megter a csendes ifjúság.*

A. M. Piša verséből (Délcehország) József Attilát a következő részlet üthette szíven:

*Bolyongok. Erdők ködéből rémek vijjonganak.
Nyomoron köszörülten az árva
föld hűdege a szívedig vág.
Ki nyújtja kezét, számra
ki ad megváltó szót?*

14. Mindez azonban talán csak bevezetés József Attila legjobb cseh fordításaihoz, a Wolker-versekhez, melyeknek magyar változatáról Kovács Endre helyesen írta: »Nem átköltések ezek, nem szabadon formált új versek, hanem — ami nagy költőnél különösen szembetűnő — a szöveg mély értelmének való alávetettség bizonyítékai« (Irodalomtörténet 1949, 144. l.). Valóban József Attila, Straka türelmes és finom útmutatása nyomán, képes a teljes értelmi, sőt tipografikus hűségen kívül a szavak mélyére látni, például amikor Wolker legrégebbi verseskötetéből (Vendég a házhoz. 1920) a következő »piramisalakú« sorokat fordítja:

*I já jsem ještě dnes dítě.
A mohu všechno mít rád,
ještě dnes a ještě zítra snad
kvetoucí molítkou vykoupím bolesti kamenných domů.
Ale i modlitba tvedne jak zrající jablko v haluzích stromů.*

*Még én is gyermek vagyok.
Mindent szerethetek még,
Ma is tán holnap ismét
megoldja kőházak kinjait virító imádságom.
De az ima keményedik, mint az érő alma a lombos ágon.*

Döbbenetes erővel eleveníti meg József Attila Wolker nyomán a fényes Bellevue-kávéházba benéző kemény munkásarcot is, mely »beledőfött a pompába, a frakkokba, pénztárcákba, a hasakba, a melegbe...« (Arc a tükör mögött), s megragadóan tolmácsolja a munkája közben megvakult villanygyári kazánfűtőről írt balladát.⁴¹

Végül 1936-ban — egy évvel József Attila halála előtt — megjelentek a Cseh és szlovák antológiában a 24 éves korában tudóvészben elpusztult Wolkernek utolsó versei is: A haldokló és két epigrammaszerű vers: Névtelenül és Sírfeleirat. József Attila, akit ekkor már a pszichoanalízis teljes belső káoszba taszított, ismét lelkéből lelkezett strófákat írt le, midőn Wolker-fordításainak végakkordjaként e sorokat vetette papírra:

⁴¹ E verssel kapcsolatban Kovács Endre József Attilának merész változtatására hívta fel a figyelmet. A ballada végsorai ugyanis az eredetihez képest a következő eltérést mutatják:

*Dělník je smrteľný,
práce je živa,
Antonín umírá:
Zárovka zpívá:
Zeno má, ženo má,
neplač*

*A munkás halhatatlan,
a munka él,
Antal haldoklik,
a villanyfény zenél:
Asszonyom, asszonyom,
ne sírj!*

Kovács E. szerint József Attila nem érte be azzal az ellentéttel, hogy »a munkás halandó, a munka él« hanem a verset előbbre lendítette, s a munkás halhatatlanságát hirdette (Irodalomtörténet 1949, 145.). A feltevés szép, de ismervé József Attilának a szerző által is dicsért nagy filológiai pontosságát, kevésse valószínű. Inkább olyanféle lapsusról lehet szó, aminőre a Villon- és Rimbaud-fordításokkal kapcsolatban magunk is rámutattunk.

*A kórházi ágyra omlik a világ,
kötések közt hallom: a riadót zengi.
Harcba szállnak az elvtársak az igazságért...*

*Miért nem mehetek veletek, elvtársak,
mért halok meg, mikor elesni akartam?*

Szántó Judit szerint is »Attila saját vívódásait szenvedei végig Wolker verseiben. A kitaszítottság érleli meg benne a halálban való feloldódás vágyát vergődései alól. Wolker sírversét idézgeti... [s] ugyanakkor élni akar« (Csillag 1954, 1506. l.).⁴²

15. De József Attilát utolsó éveiben, amikor már egyre nehezebben szakadtak fel fájo kiáltásai, nemcsak cseh harcostársai bátorították. A 30-as években, cseh verseken kívül, sokat foglalkozott román lírikusokkal is. A román szellemi élettel való kapcsolatot számára Balta Mózes, budapesti román sajtóattasé képviselte, akivel Strakánál ismerkedett meg (vö. Szántó J., Csillag 1954, 1506. l.). Attila románul, »félíg székely, félíg román« apja ellenére, alig tudott (Szántó Judit szóbeli közlése); nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy már a szegedi egyetemen hallgatott román órákat (Németh A., Csillag 1948. febr., 18. l.). Mindenesetre később egy-egy lefordítandó vershez hibátlan román-magyar szöszedetet tudott készíteni, és csalhatatlan pontossággal állapította meg — az olasz versre emlékeztető gyakori sűrű hangkiesések és összevonások ellenére — a verssorok szótagszámát, tehát mégsem áll idegenül a román szöveggel szemben. Persze azért nyersfordításra szorult, ezt rendszerint egy közelebről nem ismert egyéntől, Debreczeni Józseftől kapta, aki valószínűleg erdélyi magyar (esetleg román?) volt,⁴³ s nyilván valamely formában a budapesti román követség szolgálatában állt. Debreczeni nyersfordításai sajnos jóval gyengébbek voltak, mint azok, amelyeket Straka készített cseh versekből; hogy színvonalukról némi képet adjunk, hadd álljon itt egy-két példa mutatóba.⁴⁴

Ismeretes, hogy József Attila sokat bíbelődött Mihail Săulescu román költő (1888—1916) Aeternitas című versével, amelyet a Pillat—Perpessicius-féle modern román lírai antológiában talált.⁴⁵ Az alkonyi fényben történő paraszti temetés rajza az eredetiben így kezdődik:

*Un car cu boi, un popă, coșciugul, o bătrână
Și seara ce coboară, pe toate 'n cet stăpână —
Cum soarele se lasă, îngâlbeneți și pal,
Privind în urmă lumea din coama unui deal.*

Ezt az aránylag egyszerű szöveget Debreczeni József így tolmácsolta:

*Egy ökrösszekér, egy pap, koporsó, egy anyós [!]
És az est, mely leszáll, minden en uralva [!]
Mikor áldozóban [!] a sápadt [József A. javítása:] elsárgult nap;
S < utoljára > [J. A. jav.:] még egyszer visszatekint a világra egy hegynék < tetejéről > [J. A. jav.:] tarajáról.*

József Attila ihletét azonban nem lehetett félrevezetni: nem érte be ezzel a bizonytalan magyarságú fordítással, hanem szóról szóra megmagyaráztatta magának a szöveget és számos próbálkozás után⁴⁶ eljutott a következő — még nem végleges, de már költői lendületű — ritmikus megoldáshoz:

⁴² L. ugyanott (1507—8. l.) Szántó Juditnak József Attila egy töredékes fordításáról tett megjegyzéseit is: e fordítás Wolkernek Roza Luxemburghoz írt verséből a két utolsó szakaszt tartalmazta. Ebből vette József Attila a »Kelj fel és járj!« bibliai kifejezésnek új értelmét, mely 1936-ban szinte utolsó biztatása maradt.

⁴³ A nyersfordítások egyes szóképzései és stilisztikai hibáiból arra lehetne következtetni, hogy Debreczeninek nem a magyar volt az anyanyelve.

⁴⁴ Példáinkat azon fényképmások alapján idézem, amelyeket Szabolcsi Miklós bocsátott rendelkezésemre.

⁴⁵ Ez az antológia (I. kötet: 1925, II. kötet: 1928) meg is volt József Attila tulajdonában. Példányában (ma a Petőfi és József Attila-múzeumban) sűrűn találunk az egyes versek formájára, szótagszámára és rimelhelyezésére vonatkozó bejegyzéseket. A kérdéses Săulescu-vers: i. m. II, 224. l.

⁴⁶ A variánsokat nem eléggé világos facsimilében és sajnos átirás nélkül kiadta Szabolcsi M., Csillag 1954, 267—8. l.

*Ökrösszekér és pópa, koporsó és anyóka
s a nap leáldozóban egy hegytetőn, amint
a < halovány > sárguló világon még egyszer széttekint.*⁴⁷

Van példa arra is, hogy József Attilának nem nyersfordítás, hanem dilettáns fordítótól származó verses átültetés állt rendelkezésére. Már láttuk, hogy a szovjet versekkel kapcsolatban olykor szintén efféle forrást volt kénytelen felhasználni. Román szövegek esetében másképp járt el: kimutatható, hogy ilyenkor egyszerűen figyelmen kívül hagyta az előtte levő naív verses fordítást (mely egyébként ezúttal éppen nyersfordításainak készítőjétől, Debreczenitől származott), s ismét a szó szerinti fordításból indult ki, azt csiszolta és finomította. Ebben az esetben Tudor Arghezi, jeles paraszti származású román költő Arheologie című verséről van szó, amelynek három magyar szövege ismeretes:

A) Debreczeni József próba fordítása;

B) Egy verses fordítás vagy inkább átköltés Tudor Arghezi — Debreczeni József felirattal.⁴⁸

C) József Attila saját prózai fordítása, amely teljes egészében az A-szöveget fejleszti tovább és nem a B-szöveget.

Arghezi eredetijének román írásjelekkel bíró gépen készült szövege, József Attila szótagszám- és rímjelzésével, így kezdődik:

11	<i>Sufletul meu își mai aduce-aminte</i>	a
10	<i>S'acum și ne'ncetat de ce-a trecut</i>	b
10	<i>De un trecut ce mi-e necunoscut,</i>	b
11	<i>Dar ale căruți sfinte oseminte</i>	a
10	<i>S'au așezat în mine țăr' să știu,</i>	a
10	<i>Cum nici pământul știe pe-ale lui.</i>	x
10	<i>În care dorm statui lângă statui</i>	x
10	<i>Și-i zăvorât sicriu lângă sicriu</i>	a

Ugyanezen lap alsó részén következik az A-szöveg:

*A lelkelem egyre emlékezik,
Most és szakadatlanul a multra,
Arra a multra, melyet nem ismerek,
De amelynek szent ereklyéi
Bennem vannak, anélkül, hogy tudnám,
Amint a föld se tudja mi je van,
S amelyben szobor szobor mellett alszik
És koporsó koporsó mellett van elrejtve.*

A B-szöveget külön lapra írta fel a 46. jegyzetben említett ismeretlen kéz. E verses fordítás címe: *Archeológia*.

*A lelkelem visszanéz a múltba:
Édes, kíváncsi kisgyerek [!]
A múltba, hová csak emlékszem [!]
De ő még most sem ismerek [!]...*

*Sok képet őrzök, ám ki tudja,
Kinek a képét, minek a képét?
Amint a föld se tudja mit rejt:
Alvó szobrokat, halottak népét.*

⁴⁷ A M. N. Múzeum kézirat-hasonmásai közt a következő töredéket találtam:

*Ökrösszekér és pópa, koporsó és anyóka
Mídon az áldozó nap már sárg < ult > a, halavány
< de még > egyszer széttekint még < egy > a hegység taraján.*

Itt jegyzem meg, hogy a Szabolcsi Miklós közölte utolsó szöveg sem befejezett fordítás; nemcsak a végső simítás hiányzik még (ez magyarázza a versszakok bizonytalan beosztását), hanem lefordíthatatlan részt is találunk: a Săulescu-vers zárószakaszát.

⁴⁸ Ki másolta le a B. szöveget, egyelőre nem tudjuk: annyi bizonyos, hogy nem József Attila és nem Debreczeni, hanem egy harmadik ismeretlen személy.

A C-szöveg (József Attila kezeírása) ismét külön lapon következik :

*A lelkem még most is emlékszik
most is és szünet nélkül, arra, ami elmúlt,
egy multra, amely nékem ismeretlen,
de amelynek szent csontmaradványai*

*bennem rakódtak le anélkül, hogy tudnám
amint a föld sem tudja az óvét mit hord magában
Amelyben szobrok alusznak szobrok mellett
És koporsó koporsó mellett van zárva.*

Elég egyetlen pillantást vetnünk a három szövegre s máris megállapíthatjuk : József Attilának e szinte prózai fordítása nemcsak hűbb, hanem költőibb is, mint a Debreczeni-féle naiv parafrázis, hene betoldásaival és nyelvtani bizonytalanságával. A C-szövegből, ha József Attila tovább csiszolja, kitűnő műfordítás válhatott volna. Miért hagyta abba, nem tudjuk ; annyi bizonyos, hogy érdekelhette a vers, hiszen A Dunánál »genealógiai részében« (2—3) is hasonló gondolat villózik.

16. Argehei szép versének fordítása tehát nem készült el ; némi kárpótlást nyújt azonban Argehei egyik leghívebb tanítványának, a szerényebb tehetsége ellenére is olykor magvas verseket író V. Ciocáltăunak Singur⁴⁹ című költeménye (József Attila fordításában : Egyedül. Szép Szó 1936. I, 220. 1.). Keménykötésű, bátor vers ez ; jól érzékelteti a harcot, amelyet akkor a tőkés társadalommal szembenálló magányos költőnek kellett vívnia. Ciocáltău, akárcsak József Attila, élesen támad minden finomkodást, minden érzélgést, s a verset nem könnyű játéknak, hanem fegyvernek tekinti :

*Eu nu știu, ce-i noblețea !... Versul meu
E strămb și noduros ca un ciomag ;
Când corbii croncănesc în juru-mi — eu
Scot praștia din buzunar și trag.*

*Mit finomság !... legyen a költemény
göcsös és görbe, mint farkósbotom ;
ha varjú károg körülöttem, én
parítyát fogok és agyondobom.*

*Am mulți dușmani, dar peste capul lor
Privesc din turnul meu ca peste-un ses
Din ura lor o leasă-mi țes
Cu ferecat pieptar în zîmți din fier sonor.*

*Sok az ellenségem. Mint síkon át,
toronyból nézek el fejük fölött ;
mellvasalásul kast kötök
beléjonva dűhiük csengő fűrészfogát.*

*Vor toți din carne-mi talisman să taie !...
Când nu m'arăt, ei cred ca m'am răpus,
Dar arcul lor n'aruncă până sus,
Plăpândeale săgeți subțiri — de paie.*

*Talizmánul a húsomat akarnák !...
Ha nem látnak — elvesztem, azt hiszik
bár nem hordják föl ide íjjaiuk
vékonyka zsenge nyílukat, — a szalmát.*

Ciocáltău verse magányos harcos éneke ; minden során érződik, mennyi egyéni beleéléssel fordította a szintén tragikus magányban küzdő magyar költő, akinek egy akkori könyvnapon Major Tamás és Olthly Magda egyetlen verskötetét sem tudta eladni...⁵⁰ A Szép Szó tribün volt, honnan a költő valóban szólhatott nemzetéhez, de már az egyedüllet érzését ez sem tudta feloldani. Élete vége felé fordította egy sokkal jelentékenyebb román költőnek, a franciául is író Ilarie Voroncănak Sokaság, tel című versét, s ebben olyan sorokat találunk, amelyek még jobban József Attila akkori vívódásaira illenek :

*Sokaság te, mint egy tenger visszafogadtál engem és tovalóktól
magányosan úgy sajtolódtam beléd, mint szénbe csillogás
s ráismertem hajótöréstől mélyre hasított sávban
hangomra, mely egyre nagyobb hullámokat ver benned.
Halántékomban a vér csörgését hallgattam éjjelenként,
mígnem a fej hajója egyszerre fölszabadul
s eltűnik a bú meg a sajnálat zürzavarával
a föld nedves, nagy függőnyeín át.*

»Ezeknek a szavaknak legitimációja az őszinteség« — írta egykor Bóka László József Attila stílusáról (Szép Szó 1938, VI, 92. 1.), s megállapítását joggal alkalmazhatjuk József

⁴⁹ Vö. Z. Stancu : Antologia poetilor tineri. Bucuresti, 1934, 37—8. 1.

⁵⁰ L. Csillag 1948. júl., 34—5. 1. ; Radnóti Miklós szerint »a Nagyön fáj-ból 50—100 példány fogyott (Csillag 1954, 1902. 1.).

Attila eredeti verseivel együtt erre a Voronca-fordításra is. Saját tündéseit vetítette egy román költőnő, Elena Farago versébe is, amelynek címe: Egy ember... (Erdélyi Helikon 1934 aug., majd Szép Szó 1937 I, 46. l.):

*Trecea un om pe drum aseară,
Trecea cântând încet pe drum,
Știu eu? Poate cânta să-i pară
Drumul mai scurt, — ori poate cum
Era așa frumos aseară,
Poate cânta ca să nu-i doară
Că-i singur numai el pe drum —?*

*Trecea, și eu eram în poartă,
Și și-a văzut de drumu lui.
Da ce mi-o fi venit deodată
De am oțlat, n'oi ști să spu:
Și nu-mi venia să plec din poartă;
Și par'c'un dor de viața toată⁵¹
M'a prins privind pe urma lui.*

*Egy ember ment az úton este,
ment dalolt csendben az úton.
Dalolt, talán hogy így elvesse
nagy útja gondját — nem tudom.
Dalolt, talán mert szép az este,
vagy mert anélkül rosszul esne,
hogy egymagában van úton.*

*A kapuban csak álltam ottan,
ő ment, amerre útja tért.
És egyszerre felsóhajtottam,
nem tudnám megmondani, mért.
Elment s elfogott engem ottan
— a kaput elhagyni nem tudtam —
a vágy az egész életért.*

Még folytathatnók e román versek sorát, amelyeknek témája újra meg újra a magány mintha József Attila élete végén »a magány antológiáját« akarta volna összegyűjteni... Döbbenetes képet nyújt G. Talaz verse is: A sas (Szép Szó 1936. I, 219. l.). Tárnya: a megáradt folyó egy halálra sebzett sas tetemét veti ki egy viharos éjszakán. A román eredeti alig több, mint Baudelaire feledhetetlen Albatroszának kései reminiscenciája, s mégis József Attilánál gyötrő vízióvá mélyül:

*Vér és iszap tapadt a szárnyain. Bevágta
pántos kapunkba — ő érezte, hogy a fény
szeméből már kihagy, és mintha ott a sárba
vergődött volna még a tócsa peremén.*

Talán sejtethetjük azt is, miért ragadta József Attilát szíven éppen Talaz verse: 1937-ben megírta, lelkében régóta lappangó motívumokból, Látomás című versét, a »zengő menyboltszikláira« leszálló »óriás sasról«, s valószínűleg már e költeményének csiráit hordta magában a Talaz-vers fordítása idején is.

17. Ezen átérzett, erősen egyénített versek mellett (melyekhez még egy verlainé-i »colloque sentimental«-t, Mihail Cruceanu Az ősz az utcán című versét is hozzávehetnők, vö. Szép Szó 1936. I, 213. l.), nagy fontosságot kell tulajdonítanunk azoknak a román fordításoknak, amelyek József Attila szegényember-verseivel tartanak rokonságot.⁵² Tulajdonképpen ezek alkotják a régebbi réteget: Aron Cotruș A bányász című verse már a Korunk 1934. évi július—augusztusi számában megjelent magyar fordításban. Magyarázatra sem szorul, mennyire a cseh lírából fordított proletár-versek román megfelelőjét kereste József Attila akkor is, amikor akár ezt a költeményt, akár ugyancsak Cotrușnak Gyárban című versét ültette át. A magány versei lágy, zenei fogantatású »monologue intérieur« felé hajlottak; ezek viszont ugyanazt a bátor, munkásöntudatot ébresztgető hangot folytatják, amelyet a Bezruč-fordításokból ismerünk:

*Sziklát fejtek, vájom a szén-ért
puszta aknáokban
egy darab üszkös kenyérért...
Mínd esetlenebbül, mínd rútábban,
a torkom szorongató vastag porban.*

A Gyárban című így kezdődik:

*Társam a fene robotban
nem züllhetsz el már te se jobban.*

⁵¹ L. Pillat—Perpessicius: Antologia poezilor români de azi. București, é. n. [1928], II, 202—3. l.
⁵² E csoportról l. legutóbb Fövény Lászlóné: József Attila. Budapest, 1954, 82 kk. l.

*Mi az urak börtöne ama pokol
kattanához, amelyben olvadozol!...
a vérverítékes napszám bére
alíg elegendő kenyérre!*

A Döntsd a tőkét-ciklus kemény szavait halljuk ki a következő sorokból:

*gyúrod, vered a meleg acélt
a mágnásokért, a nagyurakért...
sújtsz... s úgy marja a szikra-ragya
robotod óráin testedet,
mint az áztatott kötelek
és mint a puska agya.*

A magyar és román proletárok sorsközössége itt jut legjobban kifejezésre:

*mint egy pokolban vergődész, elalélsz
vörös szikraesőben pesti
és bukaresti
ronda és hasas urakért,
herékért, kik a te munkádból s a te vak
alázatodból palotákat emelnek
maguknak a Dombovicánál meg a Duna mellett...*

S végül a konklúzió:

*Törnéd a törvényt, ontanál vért, — bármihez is láss,
nem süllyedhetsz mélyebbre sohase, pajtás!*

József Attila saját hangjára talált az akkori, baloldali Cotruş munkás-verseiben, s ugyancsak Cotruşnál bukkant hajdani hetyke, országot-világot járó énje leghívebb képmására: Ion Codru-ra. A Népszava 1934 júliusában közölte következő Cotruş-fordítását:

Ion Codru

*Ion Codru vagyok én,
nyers ember, nincstelen szegény...
birtokom egy jurulya s egy furkós fa-ága,
útravalóm: a vándorlás vágya...
tűzhelyem: hegytető,
vánkosom meg a kő,
évek óta nincsen nyoma sem.*

*pásztor az erdőben —
közel az éghez ügyetlen imákkal vergődtem...
mim volt, abból maradt: a vándorlás vágya,
egy öreg jurulya s egy furkós fa-ága.*

Codru a hajdani szegénylegények ivadéka: paraszt, aki talán azért bolyong, hogy mindenütt saját szemével lássa az elnyomottak helyzetét s néha emlékeztetőül, bátorításul meg-megemelje furkósbotját a csüggedők előtt. Időtlen szimbólum, mint a neve is: *codru* azaz 'őserdő'; ki tudná megmondani, trákok, dákok vagy dunatáji rómaiak hagyták-e kései leszármazottaikra ezt a mély zengésű szót, mely a románság legősibb hagyományaihoz, balkáni és kárpáti rengetegek morájához tapad? Cotruş versét már a hős neve is szimbolikus magasságba emeli. Egyszerűbb, közvetlenebb viszont O. Densusianu, egy nagy román folklórista és filológus parasztverse, *La răspintia neagră, amely nálunk Hol a földes... címen vált közismertté. Ez is 1934-ben, a Korunk-ban jelent meg először:*

*La răspintia neagră
S'au oprit trei care,
Cei care le mîndă
Scapără 'n amnare.*

*Hol a földes dülő
út ágazik le-fel,
három szekeres szikrát
csíholva vesztegel.*

Unul din ei zice :
»Fost-am la oraş
să mă judec iară :
tot eu păgubaş».

Altul : »O făclie
Şi-un cosciug am luat ;
mi-a ucis vechitul
singurul băiat.»

Cel din urmă : »Uite,
Mai aveam doi boi ;
Pentru bir mi-i vinde
Măine pe-amîndoi.»

Din răspîntia neagră
Carele-au plecat
Şi merg greu, de parcă
Piatră duc în sat.⁵³

Szól egy : »A városban
jártam a jussomért
s a veszteség mégis
megint csak engem ért.»

Másik : »Fáklya kellett,
s koporsó énnekem
az erdőőr lelőtte
egyellen gyermekem.»

A harmadik : »Volt még
két ökröm, vontató ;
dobraitik holnap,
elviszi az adó.»

Indulnak a földes
dülön a szekerek ;
mind, mintha követ vinne
nyikorog, nyekereg.

Bár kissé sajnáljuk, hogy az eredetinek román népkölteményekre emlékeztető ereszkedő lejtését a magyarban olykor jambusvers váltotta fel (ezért illik jobban a vers hangulatához a 2. és 4. szak, ahol az ereszkedő ritmus a magyarban is megmarad),⁵⁴ ez az egyszerű, látszólag oly igénytelen vers minden hangos szólamnál többet mond a román parasztság százados sorsáról. Benne van a fojtogató adó, az úri hatalmaskodás, a paraszttal szembeni igazságtalan bíraskodás, s mindez három rövid szakaszban... S József Attila azt, amit Densusianu versébe sűrített, a magyar olvasó szívébe is be tudta vinni, sőt még lendített a szöveg szuggesztív erején : a *szekerek*-re rimelő *nyikorog*, *nyekereg* teljesen a magyar költő leleményét dicséri ; a román *merg greu* 'nehézkösen haladnak' kifejezés hanghatás dolgában egészen más síkon mozog.⁵⁵

18. Mindeddig olyan román költők verseiről emlékeztünk meg, akik ha kissé idősebbek voltak is, tulajdonképpen József Attila kortársainak számíthatók. Egyetlen egy alkalommal azonban a költő visszanyúlt távolabbra is, a román irodalom múltjába, mégpedig azért, hogy lefordítsa az északerdélyi Gheorghe Coşbucnak (1866—1918) az elkeseredett, földreformot követelő román parasztságról 1894-ben írt költeményét : Noi vrem pământ (Földet akarunk! József Attila fordításában : Földet adj!). E vers kétségtelenül az 1888-i parasztmozgalmak lendületéből fakadt s előre is mutat : 1907, a románok nagy forradalmi éve felé. Gazdag és szívememarkoló pillanatképsorozat ; nagy kár, hogy magyar fordítása későn és csonkán, csak 1945-ben jutott el a közönséghez ; a fordítás utolsó stórfáit alább közöljük legelőször. Az a változat, amely ránkmaradt, még számos javítást tartalmaz ; mindezen változatok azonban együttvéve sem oly tökéletesek, mint az a rövidebb szöveg, amelyet József Jolán 1945-ben adott át Kassáknak, aki akkor az Új Időket szerkesztette (megjelent 1945, 104. l.).

Coşbucnál maga a paraszt szólal meg ; hasonlóképpen hallottuk a bányász szavát Bezruč és Cotruş verseiben. Mintha egy hosszú és keserves szóváltás végén lennénk : a költő azt a pillanatot idézi, amikor — valami frissen elszenvedett igazságtalanság következtében — valósággal kibuggyan a parasztból az elfojtott indulat :

Flămând şi gol, jár' adăpost,
Mi-ai pus pe umeri cât ai vrut,
Şi m'ai scuiptat şi m'ai bătut
    Şi căne eu fi-am fost !
Ciocoi pribeag, adus de vânt,
De ai cu iadul legământ
Să-ţi fim tot căni, loveşte'n noi !
Răbdăm poveri, răbdăm nevoi
Şi ham de cai şi jug de boi :
    Dar vrem pământ !

Éhen, pörén, földtelen
hordom a terhet, mit kívánsz,
leköptél, vertél, s ügyse bánsz,
    mint kutyáddal, velem.
Szelhözta, jöttment úr ki vagy,
bár szerződj pokollal, fogadj,
hogy legyünk örökös kutyád,
hordjuk a terhet, kint tovább,
visszük a hámot, az igát :
    csak földet adj !⁵⁶

⁵³ A román szöveget l. Pillat—Perpessicius : i. m. I, 172. l.

⁵⁴ Az eredeti költemény 6—6, illetve 6—5 szótagú sorokból áll ; mivel a stórfák félrimések, sorai 12, illetve 11 szótagúnak is vehetők.

⁵⁵ József Attila költői nyelvének hangfestő elemeiről l. Németh A. : József Attila, é. n. [1944], 57. l.

⁵⁶ Abban a szövegben, melyet Szabolcsi Miklós hozott tudomásomra [= Sz.], a 2. sor : *vállamon viszem, mit kívánsz*, de ezt József Attila kísérletképpen *mind vállamon-ra* javította. Az 1. sor nominális szer-

A 2. szakasz az uralkodó osztályok háborúiba elhurcolt fiúk, a kizsákmányolt testű parasztlányok s a rengeteg fizikai nélkülözés hármasszövege szövevénye:

*O coaje de mălai de ieri
De-o vezi la noi, tu ne-o apuci,
Băieții tu 'n război ni-i duci.*

*Pe fete ni le ceri.
Injuri ce-avem noi drag și sfânt,
Nici milă n'ai, nici crezământ!
Flămânzi copiii'n drum ne mor
Și ne sfârșim de mila lor —
Dar toate le-am trăit ușor
De-ar fi pământ!*

*Ha máléhatat látsz, kezed
elkapja rögtön, háborút
csinálsz és viszed a fiút,
elveszed lányaink.*

*Szidod, mi nekünk szent, mi nagy,
könyörtelen, sehitű vagy!
Éh-uton hull el gyermekünk
s mi úgy szánjuk, hogy meggebedünk,
de könnyen vesszük, nevetünk,
csak földet adj!¹⁵⁷*

A 3. szakasz ismét halál és vérségi összetartozás gondolatát veti föl: olyanféle motívumot, aminőt Argezi Arheologie című versében láttunk (15.). Az elnyomott parasztság egyetlen menedéke — a temető; ott talán békén pihenhet övéi közt. A kapzsi úr azonban felszántatja temetőjét is, kifordíttatja a csontokat, tehát a parasztnak holtában sem lehet nyugalma! Ezt a részt Coșbuc s nyomában József Attila is olyan patétikus mélységgel dolgozta ki, hogy joggal kérdezhetjük: vajon eseménytörténetileg nem egy falusi temető körüli konkrét összetűzés emlékét örökíti-e meg a vers?

*De-avem un cimitir în sat
Ni-l faceți lan, noi boi în jug,
Și'n urma lacomului plug
Es oase și-i pământ!
Sunt oase dintr'al nostru os:
Dar ce vă pasă! Voi ne-ați scos
Din case, goi în ger și'n vânt,
Ne-ați scos și morții din mormânt —
O, pentru morți si-al lor prios
Noi vrem pământ!*

*Ha van temetők, odalesz,
fölszántod, s mirajtunk a hám,
s a csont falánk ekéd nyomán
kifordul, véték az!
A csont a csontunkból való,
mit bánod! Fedelünk alól
kidobtál, kint a fagy harap,
s most kidobod a holtakat —
holtakat engesztelni óh —
hát földet adj!¹⁵⁸*

A 4. szakaszban a költő hevesen elítéli a keresztény szokást megcsúfoló temetőbitorlást, s ezzel az Új Időkben közölt jobb szöveg tulajdonképpen le is zárul; az 5. szakaszról itt ugyanis csak az első négy sor van meg. A legújabban napfényre került szöveggel kiegészítve azonban az 5. szakasz is teljes tömörségében zendül meg:

*N'avem nici vreme de 'nchinat,
Căci vremea ni-e în mâini la voi;
Avem un suflet încâ'n noi
Și par'că l-ați uitat!
Ați pus cu toții jurământ
Șă n'avem drepturi și cuvânt:
Băiați și chinuri, când tin pământ
Obezi și lanț, când ne mișcăm
Și plumb, când istovii strigăm
Că vrem pământ!*

*Idők fohászra sincs elég,
hisz minden időnk titek,
s ti könnyen elfeleditek,
hogy lelkünk volna még!¹⁵⁹
Megfogadtad, hogy kitagadj
jogunkból s szólni azt se hagyj:
bot büntet, ha két zokszavunk,
bilincs és lánc, ha moccanunk
s ólom ha nyúttan koccanunk,
hogy földet adj!¹⁶⁰*

kesztése miatt azonban a 2. sorba feltétlenül ige kívánkozik, s nyilván ezért alakult ki végül a fentebb közölt megoldás. — A 6–7. sor Sz.-nál: *Bár pokolszegődményt fogadj, hogy legyünk mindig a kutya!*, illetve a javítás szerinti: *bár pokol-okmányát támogat, hogy legyünk örökre kutya!*. A végleges fogalmazás ebben az esetben is világosabb. A refrén előtti két sorban a sorkezdő igék eredetileg Sz.-nél *türjük e horjúk*; *A türjük a terhet szerkezet feláldozása* kissé sajnálatos; ha kedvünk lenne különböző változatokból szedvegetni össze a legjobb trouvaille-okat, e ponton Sz. szövegét érdemes lenne kombinálni az Új Időkben [= ÚI.] megjelent szöveggel.

¹⁵⁷ A 4. sor Sz.-nél *lányunkat elveszed*. — Az 5. sor ugyanott *Becsmeréle!*, *(a) mi...* — A 6. sor eredetileg *Uton éhen hal gyermekünk (Sz.)*, majd *éh-utján elhull gyermekünk*. — A¹⁵⁸ sorban az első ránkmaradt változat: *s mi úgy szánjuk, hogy görbedünk*; ebből javítással lett *gebedünk*, de ezt az igekötő nélküli alakot József Attila bizonyára szokatlannak találta, s ezért választotta, még ritmusdöccenés árán is, a *meggebedünk* változatot. Az eredetiben is: *«Si ne sfârșim de mila lor,»* vagyis *«elpusztulunk az irántuk érzett sajnálkozástól»*.

¹⁵⁹ A 2. sorban: eredetileg: *rajtunk van a hám*. Az ÚI.-beli megoldás erőteljesebb. — A refrén előtt i utolsó 3 sor Sz.-nál így hangzik: *Pörén kidobtál, bárha fagy, — és kidobod a holtakat — engeszteld ki a holtat, óh — (jav.: holtakat engesztelni óh). A fagy harap kitérő kép; az eredetiben a mezteleneket gyöttrő fagyos széről olvasunk (gói in ger și'n vânt).*

¹⁶⁰ Sz.-nál a 2–4. sor: *mert időnk nem a tied-e? Lélek még van bennünk, de te mintha felejtetted*. E szöveg javítása: *«Idők fohászra sincs elég, — hisz minden időnk a tied, — s te olyan könnyen feleled, — hogy lelkünk volna még!»* Az egyszerű használat indokolatlan; az eredetiben *voi*, vagyis *ti!* áll.

¹⁶¹ E nagyon merészen stílizált strofa variánsai: *bot büntet ha két zokszavunk helyett: megbotozol ha mukkanunk; bilincs és lánc helyett: bilincsre versz*. A zokszó nyilván azért tűnt el, mert a tárgyhoz képest túlságosan «előkelő» kifejezésnek tűnt.

Voi ce-aveți îngropat aici?
Voi grâu? Dar noi strămoși și tați,
Noi mame și surori și frați!
In lături, venetici!

Pământul nostru'i scump și sfânt,
Că el ni-e leagăn și mormânt:
Cu sânge cald l-am apărât,
Și câte ape l-au udat
Sânt numai lacrimi ce-am vărsat —
Noi vrem pământ!

N'avem puteri și chip de-acum
Să mai trăim cerșind mereu,
Ca prea ne schingiuiesc cum vreu
Stăpâni luaji din drum!
Să nu dea Dumnezeu del sfânt,
Să vrem noi sânge, nu pământ!
Când nu vom mai putea răbda,
Când foamea ne va răscula,
Hristoși să fiți, nu veți scăpa
Nici în mormânt!

Ide ti mit temettetek?
Búzá? Mi ősoket, anyánk,
bátyánk, öcsénk, hugunk', anyánk —
Félre, idegenek!

Ez a föld drága, szent darab,
bölcsönk, sírunk volt az marad,
védtük meleg vérrrel mi mind
s a vér az úgy áztatta, mint
a mi kiontott könnyeink, —
hogy földet adj.

Nincs módunk s erőnk nem marad
örökös koldusságra, mert
<örök kolduslétre>
örökös koldus létre, mert
úgy vernek ahogy a bot hevert
uton szedett urak!
Ne kívánja az ég, a nagy,
hogy végül vért s ne földet adj!
Ha inség lázit s nem lehet
tűrnünk, mi sem véd, legyetek
bár Krisztusok, fekjüdjetek
bár föld alatt!

Talán ném egészen befejezett ez a fordítás sem: talán lehetett volna itt-ott tovább csiszolni, a szöveg hallatlan tömörsége ellenére. Tény azonban, hogy éppen e darabosság kitűnően illik a tárgyhoz; a kisemmizett, földnélküli paraszt panaszát egyenesen stílustalan lett volna például Kosztolányi fordításainak elegáns simaságával tolmácsolni.

19. Befejezésül — bár természetesen nem tudtuk áttekinteni József Attila valamennyi műfordítását (erre csak az új kritikai kiadás megjelenése után kerülhet sor) — még két probléma vár tisztázásra. Az kétségtelen, hogy a műfordítások József Attilát élete legutolsó hónapjáig elkísérték (vö. Szántó Judit, Csillag 1954, 1510. l.). Kevésbé vált közzismertté, amit Németh Andor írt József Attilának Victor Hugoval történt utolsó — és valóban fatális — találkozásáról: »Életének utolsó hetében, olvassuk a József Attila és kora című tanulmány utolsó lapján, amikor már el volt rá tökélye, hogy elpusztítja magát, utolsó olvasmányából, a tehervonatokkal semmiféle vonatkozásban nem álló *Ultima Verba*-ból, amelyet le kellett volna fordítania, is öngyilkossága szcenáriumára utaló parancsot olvasott ki:

*La conscience humaine est morte; dans l'orgie,
Sur elle il s'accroupit; ce cadavre lui plaît;
Par moment gai, vainqueur, la prune rougie,
Il se retourne et donne à la morte un soufflet.*

Lehet, hogy utolsó olvasmányának foszlányai kavaroztak tudatában, a *prunelle rougie* mely olyan, mint a mozdony vörös éllámpája, az *il s'accroupit*, ami maga után vont a régi versorát: »Vonat elé leguggolni«. — »Az értelem meghalt« — ezt magára vonatkoztatta, mint akkoriban már mindent, ami nyomtatásban a szeme elé került és természetesen a *cadavre-t* is» (Csillag 1948, szept., 8. l.).

Mindez nagyon lehetséges; a magunk részéről csak annyit szeretnénk hozzátenni, hogy az *Ultima verba*, Victor Hugo *Les châtiments* című politikai versgyűjteményének utolsó darabja, valóban méltó lett arra, hogy az eredetinek szenvedélyes lendületét kifejező fordításban József Attila testamentumává váljék. A fennálló rend, a fenyegető szörny »vörös szemgolyója« elsöpörte ugyan a költőt, de felemelő érzés, hogy utolsó napján az a vers foglalkoztatta, amelyben a mindvégig való rendületlen kitartásnak valóságos himnuszát találta:

*Je ne fléchirai pas! Sans plainte dans la bouche,
Calme, le deuil au coeur, dédaignant le troupeau,
Je vous embrasserai dans mon exil farouche,
Patrie, ô mon autel! Liberté, mon drapeau!*

20. Napjainkban, amikor a szemünk előtt bontakozik ki a műfordítói tevékenység új korszaka,⁶¹ kétszeresen fontos, hogy ne csak tanulmányozzuk József Attila versfordításait, hanem tanuljunk is belőlük. Mit tanulhat tőle a mai műfordító? Semmiesetre sem kívánhatjuk meg fordítóinktól az átélésnek azt a mélységét és azt a lírai pátoaszát, mely József Attilának majd minden fordítását kongeniális eredeti művé avatja; ha ezt követelnők, embertelenül magas mércét állítanánk még legjobb fordítóink elé is. De József Attila fordítóink eszményképe lehet sok mindenben, ami igenis elsajátítható, mert nem jelent túlzott követelményt: a legteljesebb ideológiai következetességen és állhatatosságon kívül, a magyar nép művelődési szemhatárának állandó tágításán kívül követniök kell őt fordítóinknak az eredeti szöveg higgadt megértésében, alázatos szeretetében, valamint a magyar nyelv szépségeinek céltudatos felhasználásában s mindabban, amit *becsületes munkának* nevezhetünk. A fordító ne korrigálja a szerzőt, ne csillogtassa ok nélkül sem saját kétes értékű szellemességét, sem cicomás rímötleteit, hanem inkább szívlelje meg József Attila »Ne légy szeles« című, rövidsége ellenére is *nagy* versének utolsó három sorát:

*dolgozni csak pontosan, szépen,
ahogy a csillag megy az égen,
úgy érdemes.*

⁶¹ Vö. Sötér István: Nemzeti irodalom — világirodalom. Szabad Nép 1954. okt. 14. 4. l.